

JAARBOEK
VAN HET
KONINKLIJK NEDERLANDSCH GENOOTSCHAP
VOOR
MUNT- EN PENNINGKUNDE

ONDER DE ZINSPREUK
„Concordia res parvae crescunt”

TE
AMSTERDAM

XXVI. 1939.

AMSTERDAM
P. A. HEMERIJCK
(A. T. KLEEREKOOPEL)
1939.

DE MUNTEN VAN FRIESLAND

van de 10e tot het begin van de 14e eeuw.

Over de munten van Friesland van de 10e tot het begin van de 14e eeuw is door onze beste deskundigen (DIRKS, HOOFT VAN IDDEKINGE, WIGERSMA, e.a.) al veel geschreven. Toch zijn er nog steeds moeilijkheden, die o.i. onopgelost zijn gebleven en die aanleiding geven om de nieuwe zienswijzen, welke wij ons in den loop der jaren gevormd hebben, in de volgende hoofdstukken mede te deelen.

Het is verre van ons te meenen, dat wij deze duistere punten alle zoodanig kunnen belichten, dat die moeilijkheden verdwijnen, maar wij hopen toch te hebben bijgedragen aan de vervulling van den wensch tot verder en nauwkeuriger onderzoek, door HOOFT VAN IDDEKINGE aan het slot van zijn veel geprezen *Friesland en de Friezen* te kennen gegeven.

A. Munten tot en met EGBERT II.

I. De „Rednathes”-munten.

Aangaande deze munten, die het eerst vermeld worden in de tweede der XVII Friesche Keuren ¹⁾, zijn reeds heel wat gissingen te berde gebracht.

DIRKS heeft gemeend, dat het BRUNO-munten zijn geweest en wel van een muntmeester uit het geslacht

¹⁾ K. FRHR. V. RICHTHOFEN, *Friesische Rechtsquellen*, (1840), blz. 2, eerste kolom: „Sed quia illa moneta fuit remota, elegerunt populi viciniorem, et denarium leviozem, et commutaverunt pro LXX et duobus talentis LXXII solidos Reddnathes monete”.

REYNALDA ²⁾). VAN DER CHLJS houdt dezen muntmeester echter voor een Angelsaks, en meent, dat de eerste muntmeesters in Friesland Angelsaksen zijn geweest.

Deze gissingen berusten slechts op een glosse in den Emsiger-Platduitschen tekst „dat weren twee münTERS eersten in Vreeslande” (n.l. REDNATH en CAWING), die op z'n vroegst in de 14e eeuw ontstaan kan zijn, en verder op een aantekening in een handschrift uit de 16e eeuw door v. d. CHLJS aangevoerd: „Primi monetarii Frisiae REDNACHT vnnD KAWYNCH ex Anglia nati” ³⁾.

Niet zonder grond kunnen wij aannemen, dat deze berichten, 4 à 6 eeuwen na den oorspronkelijken Latijnschen tekst opgesteld, evenveel waarde hebben als de verdictselen van WINSEMIUS, waarvoor wij gevoegelijk kunnen verwijzen naar wat daarover gezegd is door S. WIGERSMA HZN. ⁴⁾.

HOOFT VAN IDEKINGE heeft daarom naar een andere verklaring gezocht: door slecht te lezen zou *Reddnatjex* een foutieve vorm zijn, die zich ontwikkeld heeft uit den oorspronkelijken vorm *Redirnatjex*, want in Oost-Friesland heet een rechterlijk ambtenaar *rêdjeva* (raadgever).

Het is ons evenwel gebleken uit mededeelingen van TERGAST ⁵⁾ en HIS ⁶⁾, dat volgens nieuwere onderzoekingen het woord *rêdjeva* eerst sedert het begin der 13e eeuw in het spraakgebruik is gekomen.

²⁾ *Vrije Fries* IV. 347 (Het verband, dat hij (in navolging van SUUR) legde tusschen REDNATH en REINAERT DE VOS, heeft hij later zelf teruggenomen).

³⁾ Prof. P. O. v. d. CHLJS. *Friesland*, bl. 14 en 279.

⁴⁾ *Tijdschrift* (1906), bl. 108.

⁵⁾ TERGAST. *Die Münzen Ostfrieslands* (1883), bl. 12.

⁶⁾ BÖRCHLING-MUUS. *Die Friesen* (1931), bl. 112, art. van HIS.

Waar nu alle kenners der oude rechtsbronnen het ontstaan der Friesche Keuren eenige eeuwen vroeger stellen (laatst der 10e eeuw tot $\pm$ 1050), wordt deze laatste uitlegging, hoe vernuftig ook gevonden, onaanvaardbaar. Zooals men zal zien meenen wij, dat de numismatiek dit komt bevestigen, en dat wij op deze wijze de dateering der Friesche Keuren nader kunnen preciseeren. Prof. I. H. Gosses ¹⁾ bepaalde er zich toe over dit onderwerp slechts in een noot een enkele opmerking te maken, daar hij oordeelde, dat de verscheidene gissingen, bij alle onderling verschil, te zeer het kenmerk der onwaarschijnlijkheid droegen.

Een opmerking van TERGAST echter, dat zonder eventuele muntvondsten bezwaarlijk een oplossing te bereiken was, bracht ons een muntvondst in herinnering, welke o.i. die oplossing brengen kan.

In een catalogus van de firma J. SCHULMAN, van een veiling, die gehouden is op 16 November 1925, komen onder de nos. 664—673 eenige munten voor, afkomstig van een vondst, die, naar ik meen, in het Noorden van ons land gedaan is. Deze munten zijn naar het type een nabootsing van Keulen, en het opschrift is S/RENVAD/A, hetgeen terecht door numismaten verklaard wordt met DAV(E)NTER in teruglopende letters. s en a zijn daarbij overblijfsels van het Keulsche type. Leest men echter van links naar rechts RENVAD, dan komt het ons voor, dat men hier het langgezochte type heeft der in de Keuren bedoelde „Rednathes”-munten!

Evenals bij de verklaring van Hooft is ook hier o.i. de overgang van ~~Renbades~~ in ~~Reduades~~, waaruit nog later door onnauwkeurig overschrijven ~~Reduathes~~ is geworden,

¹⁾ *Tijdschrift* (1908), bl. 158 e.v.

zeer wel mogelijk. Omzettingen van twee letters komen in oude manuscripten veel voor, en de *h* en de *h* van de gothieke minusculen, waarin deze oude stukken geschreven zijn, gelijken zeer veel op elkaar.

Oorspronkelijk moet de opsteller der Keuren geschreven hebben „Renvad”, omdat hij evenmin als het gewone Friesche volk zal geweten hebben, dat de munt te Deventer geslagen werd.

Den denaar beschouwende, las hij daarop RENVAD, niet vermoedende, dat de letters negatief op de munt stonden, omdat de stempel positief gesneden was.

Immers indien de opsteller dit geweten had, dan is het o.i. niet wel te begrijpen, waarom hij niet ronduit geschreven heeft „Deventer” in plaats van „nabijgelegen muntplaats”.

Overigens is de herinnering aan deze munten in Friesland zelf spoedig vervaagd, toen ze niet meer in omloop waren, want in de latere Friesche en Platduitsche teksten der Keuren wordt Rednath op alle mogelijke wijzen verhaspeld en blijkbaar behandeld als den naam van een persoon, om ten laatste een muntmeester te worden, hoewel er wel nooit een muntmeester van dien naam bestaan zal hebben⁸⁾. Wij stemmen hierin met HOOFT VAN IDEKINGE overeen: „Rednath” doelt niet op een muntmeester. De naam is o.i. ontstaan uit het opschrift dat op de munten te lezen was.

Neemt men dit alles aan, dan past hierop uitstekend de toewijzing van deze munten aan Otto III, als koning (983/996) en Deventer als muntplaats, waarover numis-

⁸⁾ J. E. H. HOOFT v. IDEKINGE. *Friesland en de Friezen* (1881), bl. 213.

maten het vrijwel reeds eens waren ⁹⁾. Bij de verklaring der woorden „elegerunt populi viciniorem, et denarium leviozem” denkt JAEKEL het eerst aan munten van Deventer ¹⁰⁾, en ook HOOFT wijst op het munthuis, dat sedert het laatst der tiende eeuw aldaar bestond ¹¹⁾.

Juist in dien tijd, de tweede helft der 10e eeuw, ziet men den overgang van den Karolingischen muntvoet naar lichtere munten, hetwelk te oordeelen naar de gewichtstabellen in het werk van HÄVERNICK ¹²⁾, te Keulen een aanvang genomen heeft onder keizer OTTO I en aartsbisschop BRUNO (962/965).

Het dalende gewicht der Keulsche penningen is misschien voor de Friezen mede aanleiding geweest om in het vervolg hun landsmunt uit Deventer te betrekken, daar deze muntplaats dichterbij gelegen was, terwijl de denaar een imitatie was van het Keulsche type, waaraan de Friezen gewend waren.

Van slechts vijf exemplaren der „Rednathes”-munten is mij het gewicht bekend: 1,3 g., 1,3 g., 1,21 g., 1,168 g. en 1,09 g.; gemiddeld 1,214 g. Dit gewicht komt in hoofdzak overeen met de Colonia-Denaren van OTTO III bij HÄVERNICK (no. 67).

⁹⁾ Men zie H. DANNENBERG. *Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit*, Berlin 1876—1905, bl. 219. DIRKS. *Vrije Fries* (1858) en Cat. SCHULMAN 16/11/25. H. P. CAPPE, *Die Münzen der deutschen Kaiser*, 1848, 1857, denkt aan S. REINWALD als patroon van Dortmund. E. FIALA, *Münzen und Medaillen der Welfischen Landen* (1916) plaatst de munt onder OTTO II (961/967) en leest S. Renata.

¹⁰⁾ H. JAEKEL. *Die Grafen von Mittelfriesland* (1895), bl. 58.

¹¹⁾ HOOFT v. IDDEKINGE, l.c., bl. 20, 81, 170.

¹²⁾ Dr. W. HÄVERNICK. *Die Münzen von Köln* (1935).

Een uiteenzetting over het metaal¹³⁾ en de muntgewichten zou hier echter te veel plaats innemen. Te zijner tijd hopen wij dit thema afzonderlijk te behandelen.

De berekeningen van Hooft aangaande het gewicht der „Rednathes”-munten zijn zeker onjuist. Volgens hem zou het gewicht dezer munten moeten zijn $7/12$ van de tevoren in Friesland gangbare munten¹⁴⁾. Hij neemt daarvoor de 13 Keulsche denaren van Otto I, als koning (936/962), uit de muntvondst van Dalen, die gemiddeld per stuk 1,46153 g. wegen, maar afgezien van het feit, dat het hoogste individueel gewicht van deze soort bij HÄVERNICK (No. 29) volgens nieuwere gegevens 1,68 g. bedraagt, bevatte die muntvondst ook nog andere denaren, o.a. 7 stuks van LODEWIJK het Kind (900/911), die bij HÄVERNICK gemiddeld 1,57 g. wegen, met een hoogste individueel gewicht van 1,84 g. Het is zonder meer duidelijk, dat de stukken van de muntvondst van Dalen nog juist behoorden tot den Karolingischen muntvoet.

Hoe lang zijn de „Rednathes”-munten in omloop geweest? Daar de Brunonen, de Brunswijksche graven, in het begin van de 11e eeuw begonnen zijn eigen munten op Friesche bodem te slaan, welke lichter waren, zullen de „Rednathes”-munten toen buiten koers zijn geraakt. Is dit juist, dan kan men daardoor tevens de dateering der Keuren nader bepalen. Want zelfs als men aanneemt, dat deze munten nog na Otto III, † 1002, kunnen geslagen

¹³⁾ JAEKEL en HECK hebben n.l. in tegenstelling met Hooft betoogd, dat de „Rednathes”-munten gouden munten zouden zijn. Dat wij deze meening niet zijn toegedaan blijkt uit dit hoofdstuk. Wij houden met Hooft, en instemmend met Prof. Gosses, de munten voor denaren.

¹⁴⁾ Hooft v. Iddekinge, l.c., bl. 146 e.v.

zijn (door immobilisatie), dan kan dat toch niet lang meer zijn geweest, en men kan zeker niet meer denken aan het jaar 1050 voor het ontstaan der Keuren, en dit beter stellen op het laatst van de 10e eeuw tot omstreeks het jaar 1000.

Over de munten van CAWING en FOKK, die misschien wel muntmeesters of althans personen zijn geweest, volgens het gevoelen van HOOFT VAN IDDEKINGE, en wier munten pas in de latere redacties der Keuren genoemd worden naast de „Rednathes”-munten, spreken wij in een volgend hoofdstuk.

Overzicht der ons bekende „Rednathes”-munten.

1a. Voorzijde: ODDORE $\diamond$ Kruis met stip in iederen hoek.

Keerzijde: $\S$
 ДВНЕР
 А

Cat. SCHULMAN 16/11/25, no. 664.

1b. Variant met + ODDOREX en $\S/\text{ДВНЕР}/\text{А}^*$.

Cat. SCHULMAN, idem, no. 667. CAPPE I, pl. XVIII. 294.
 Gewicht 0,08 Köln. Loth = 1,168 g.

In Cat. SCHULMAN nog exemplaren, o.a. met (no. 665) o + DORE $\times$,
 (no. 666) + ODDO - EX en $\S/\text{ДВНЕР}/\text{А}$.

Plaat I. 1b.

1c. Variant met + ODDOREX en $\S/\text{ДВНЕР}/\text{А}^+$

DANNENBERG I, pl. LII. 1158. Gewicht 1,3 g.

1d. Variant met + ODDOREX $\blacktriangleleft$ en $\S/\text{ДВНЕР}/\text{А}^+$

*) De letter $\S$ is bij de Nos. 1b, 1c en 1d in spiegelbeeld, zooals op de afbeelding (Plaat I, no. 1) is te zien. Dit was typografisch niet weer te geven.

HÄVERNICK, pl. 41, 185a (*Münzkabinett des Gesamt-hauses Braunschweig-Lüneburg*, Gmunden). Gewicht 1,09 g.

1e. Variant met .. ODDORE.... en S/ṚḐIVΛO/A+

HÄVERNICK, 185b (Gmunden). Gewicht 1,07 g.

1f. Variant met + IODDO. en S/RENVΛED/V.

DIRKS, *Vrije Fries* (1858), naar KÖHNE. *Mém. de la Soc. imp. d'arch. de St. Pétersbourg*, vol. III—IV (1849/50), no. 231. Gewicht 1,21 g.

1g. Variant met ODD.... en S/ṚḐIVΛ/A

FIALA, bl. 41, no. 54. Gewicht 1,3 g.

1h. Variant met op de keerzijde S/ḐIVΛḐ/A

CAPPE, I, pl. XIII. 210.

II. *Munten van Graaf* DIETMAR BILLING, † 1048.

Munten met verhaspelde opschriften zijn in de numismatiek overbekend. Slaat men het groote en zeer critisch samengestelde werk van DANNENBERG op, over de munten uit de 10e en 11e eeuw, welke in het Duitsche Rijk geslagen zijn, dan vindt men onder de rubriek „Nachmünzen” vele voorbeelden daarvan. Deze opschriften, welke wij gevoegelijk numismatische puzzles kunnen noemen, heeft DANNENBERG voor sommige munten weten op te lossen.

Een sprekend voorbeeld dezer puzzles is de munt No. 549, een denaar van den Utrechtschen bisschop WILLEM van Pont (1054/76) met + NRVECIRHSV en + EHIBIVBSNI, hetgeen + V HENRICVS R (venerabilis HENRICUS rex) en + VIIHEINIS BB (WILHELMUS episcopus) vormt, zooals blijkt bij vergelijking met correcte opschriften op de andere munten van dien bisschop. De munt No. 1856 (2e deel, pl. 100) met + IESVTRBR verklaart DANNENBERG als + ECBERTVS.

Merkwaardig is het, dat, naar het schijnt, dergelijke verbasteringen vooral te vinden zijn op Friesche en Utrechtsche munten, zooals bijv. op een Oostfriesche met + MNEHATNDH, hetgeen + H AMNETHDN geeft, waaruit zonder veel verbeeldingskracht Amethon, d.i. Emden, te lezen is ¹⁵⁾, daar men dergelijke munten ook heeft van Jever.

Deze zonderlinge opschriften zijn ongetwijfeld een van de oorzaken geweest van het vreemde verschijnsel, dat van het in de 11e tot de 13e eeuw zoo welvarende Friesland zoo weinig munten bekend zijn geworden. Die moeten gezocht worden onder de „onzekere”, of, zooals de Franschen zeggen, in de „cabinets d'ignorance”.

Bij sommige dezer munten zal men, evenals bij de aangehaalde voorbeelden bij DANNENBERG, eerst de letters moeten rangschikken om tot een begrijpelijk opschrift te kunnen komen. Daarbij is een zekere phantasie onontbeerlijk, maar het zal dikwijls mogelijk zijn, dat de eene munt bevestigt, wat bij de andere pure verbeelding schijnt.

Dit geldt ook voor de munten van DIETMAR BILLING. De toewijzing van een munt met het opschrift + HIADMERS aan dezen DIETMAR (No. 2a) door onzen vermaarden numismaat HOOFT VAN IDDEKINGE ¹⁶⁾, had aanvankelijk een felle bestrijding ontketend, tot ten laatste zijn opvatting door het vinden van het stukje van hetzelfde type met + THIADMARVS (No. 2b) schitterend werd bevestigd.

Op dezelfde wijze meenen wij, door het rangschikken der letters van het opschrift der keerzijde, deze munt aan Stavoren te kunnen toeschrijven.

2a. Denaar te Stavoren geslagen.

Voorzijde: Kruis met vier stippen in de hoeken.
Omschrift: + HIADMERV2

¹⁵⁾ Zie DANNENBERG, l.c., I. Teil Nrn. 772/3 und 1288 Anm., II. Teil, S. 620.

¹⁶⁾ HOOFT v. IDDEKINGE, l.c., bl. 143 noot.

Keerzijde: Een driehoekige figuur, bekend als de „Gordiaansche knoop”. Omschrift: ∞ OIAÆTOVN d.i. STAVRONI. (De onkundige graveur heeft een tweede o gegraveerd in plaats van r).

DANNENBERG I, pl. LVII. 1291. Muntvondst van Farve (Holstein), 225 stuks. Gewicht: 0,90 g., 0,91 g., 0,98 g., 1,05 g., 1,15 g.

Vele varianten met NVOTEANI, NATEIOVO∞ enz. Het type van de Gordiaansche knoop is overgenomen van de denaren van koning HARTHEKNUD van Denemarken (1035/42) te Roskilde geslagen. Het type komt ook voor op de munten van Vlaanderen met den naam BALDUINI MAR. (GAILLARD. *Recherches sur les monnaies des Comtes de Flandre*. Gand. 1857, pl. II. 15—17 onder BAUDOUIN V 1036/67). Ook deze munten werden alle in de landen om de Oostzee gevonden.

Plaat I. 2a.

2b. Variant met + THIADMA... en op de keerzijde + THI : A... RVS:

DANNENBERG II, pl. LXXIV. 1559. Gewicht niet opgegeven.

De volgende munt (No. 3) is door FIALA ook onder DIETMAR BILLING geplaatst, HENMVRI zou dan een verbastering zijn van HIADMER en DANNENBERG heeft een munt van hetzelfde type (den Hiadmerus No. 1291 nahe verwandt). Daargelaten of de munt aan DIETMAR toebehoort, behoort zij o.i. wel toegeschreven te worden aan Dokkum, daar op het exemplaar van FIALA TOCVGV staat voor DOCCGV, zooals op de munten van BRUNO voorkomt. Daarenboven wordt in de oorkonden steeds van Dokkum gesproken als pagus Tockingen (DIRKS. *Bijdragen tot de Penningkunde van Friesland*. Workum 1843, I, bl. 15). Weliswaar volgt dan de naam van de muntplaats direct achter den naam van den muntheer, maar dat kwam meer voor (Vgl. HERIMANRES op de munten van Rees bij JULIUS MENADIER.

Fund von Prag. A. Weyl's Berl. Mzbl. No. 197 van Jan. 1897).

3. Denaar te Dokkum geslagen.

Voorzijde: De zgn. Gordiaansche knoop. Omschrift:
+ HENMVRI . TOCVGV.

Keerzijde: Dwarslijn-type $\propto$ / + IEOIAH / ∞ .

Omschrift (boven): + Ω IUDHO (onder): HEAO . .

FIALA, o.c., No. 587, pl. 4, 7. Gewicht 1 g.

DANNENBERG II, pl. XCVI. 1792 (variant).

Plaat I. 3.

Het type is een nabootsing der Hedeby-munten van denzelfden koning HARTHEKNUD, waaraan ook No. 2 haar type ontleend. Hedeby was de beroemde handelsstad Sliaswich, waar alle kooplieden van den Noord- en Oostzeehandel samen kwamen ¹⁷⁾.

Daar de munten van DIETMAR lichter zijn dan de daaraan direct voorafgaande „Rednathes”-munten, komt bij ons het denkbeeld op of ze ook niet volgens het gewichtssysteem der Noorsche landen geslagen kunnen zijn, dat zoowel in Denemarken als in Zweden en Noorwegen gold. Bij ENGEL en SERRURE ¹⁸⁾ vinden wij dit als volgt beschreven: „Het gewichtssysteem, dat gemeen was aan de drie Scandinavische landen, bestaat uit het Mark verdeeld in 8 öre of in 24 ertogar. Het gewicht van het Mark komt overeen met 216 g. Oorspronkelijk werden hiervan 240 penigar (denaren) gemaakt van zgn. zuiver zilver”. De penig moest dus wegen $216 : 240 = 0,90$ g., welk gewicht vele denaren van DIETMAR, welke te Farve in Holstein gevonden zijn, bereiken. De Friesche munten zouden zich

¹⁷⁾ P. C. J. A. BOELES. *Friesland tot de 11e eeuw*, bl. 233/234.

¹⁸⁾ A. ENGEL en R. SERRURE. *Traité de Numismatique du Moyen Age II*, bl. 849.

dus aangepast hebben aan die van de volken, waarmede toen de meeste handel gedreven werd. Spoedig zijn in overeenstemming met de Noorsche penningen, de Friesche penningen ook verder in gewicht afgenomen.

Is onze toewijzing van de munten Nos. 2*a*, 2*b* en 3 aan DIETMAR BILLING en hunne muntplaatsen Stavoren en Dokkum juist, dan valt een nieuw licht op de opvolging der graven van Friesland sinds den dood van LUDOLF in 1038. De ontdekking der munten van BRUNO door Mr. DIRKS heeft indertijd aan het licht gebracht, dat niet EGBERT I, maar zijn oudere broeder BRUNO (III of VII) zijn vader LUDOLF in het bewind van Friesland in 1038 heeft opgevolgd.

Dit historisch feit, dat alleen uit de munten werd afgeleid, kan door onze toewijzing der munten Nos. 2 en 3 worden aangevuld met een andere ontdekking, n.l. dat die opvolging in het Friesche graafschap niet onbestreden is gebleven, en dat blijkbaar tusschen 1038 en 1048 ook DIETMAR BILLING in Westerlauwersch Friesland graaf is geweest, althans langeren of korteren tijd rechten in Stavoren en Dokkum heeft doen gelden. Zijn broeder BERNHARD II (1011/1062) regeerde in Oost-Friesland, en heeft munten geslagen te Jever. De Billinger graaf DIETMAR was evenzeer als BRUNO verwant aan den ouderen tak der Brunonen. De stamvader BRUNO III, hertog van Oost-Saksen, † 880, was een zoon uit het huwelijk van LUDOLF I, † 874, met ODDA, dochter van BILLING, stamvader van het huis der Billingers.

Mogelijk heeft DIETMAR wegens vermeende rechten de Friesche bezittingen van BRUNO tijdelijk in bezit genomen door geweld. Wellicht is hierdoor juist de veete met den keizer ontstaan, waarvan de oorzaak geschiedkundig niet bekend is. Wij weten slechts, dat DIETMAR keizer HENDRIK

III in Lismona (Lesum) verraderlijk heeft overvallen en daarvoor door den keizer veroordeeld werd en in een tweekamp gedood is.

III. *De munten uit den tijd der Brunonen.*

Vóór 1843 kende men geen Friesche munten uit de 11e eeuw. Door een conjectuur van Görz¹⁹⁾, die in de letters BRVN op de dwarslijn dezer munten den naam van graaf BRUNO III vermoedde als markgraaf van Saksen a. d. Weser, ontdekte DIRKS, dat DOCCVCCA en STAVVERO de namen der muntplaatsen Dokkum en Stavoren moesten zijn, en dat graaf BRUNO dus, als oudste zoon, zijn vader LUDOLF, † 1038, in het bewind van Midden-Friesland kon hebben opgevolgd.

Niemand twijfelt daar nu meer aan en spoedig bleek, dat gedurende de geheele 11e eeuw in Friesland munten geslagen waren — ook in Leeuwarden en Bolsward, en zelfs in kleinere plaatsjes zooals Winsum, Garrelsweer, enz. — munten, die merkwaardigerwijs in hoofdzaak bekend zijn geworden door vondsten in Scandinavië, de Oostzeestrecken en Rusland, en aldus ook voor de voorafgaande eeuw een vingerwijzing geven betreffende de streken, waarmede de Friesche handel direct of indirect in verbinding stond²⁰⁾.

Over de munten uit dezen tijd is reeds veel geschreven, zoodat wij ons kunnen bepalen tot de volgende aanteeeningen, die wij gedurende onze studie gemaakt hebben.

Daar HOOFT VAN IDDEKINGE, die zich veel moeite getroost had om het gewicht van die munten te bestudeeren, maar ten slotte tot de overtuiging kwam, dat zijn werk slechts betrekkelijke waarde had, omdat het aantal exemplaren,

¹⁹⁾ Görz. *Deutschlands Kaysermünzen des Mittelalters*, Tab. XXIII.

²⁰⁾ BOELES, l.c., bl. 233; HOOFT v. IDDEKINGE, l.c., bl. 170.

dat ter zijne beschikking stond, veel te gering bleek voor een eindoordeel ²¹⁾, geven wij hieronder een recapitulatie volgens nieuwere gegevens.

Door de publicaties van WIGERSMA ²²⁾ en BAUER ²³⁾ beschikt men nu over een veel grooter aantal nauwkeurige gewichtsopgaven. We hebben in ons overzicht betrokken sommige typen der Utrechtsche bisschoppelijke munten, omdat het gebleken is, dat daarvoor dezelfde omstandigheden gegolden hebben, n.l. dat ze in den loop der 11e eeuw belangrijk in gewicht gedaald zijn.

	aantal exempl.	totaal gewicht	gemidd. gewicht	hoogste gewicht	laagste gewicht	beschreven bij:
1. BERNULPHUS I. (1027/54) Deventer	24	24,40	1,02	1,23	0,72	BAUER ²⁴⁾ (DANNENBERG 571/2).
2. Idem. Groningen (BONIFACIUS)	5	3,85	0,77	0,82	0,72	BAUER (DANNENBERG 558).
3. Idem. Groningen (Baculus)	28	17,01	0,61	0,72	0,48	BAUER (DANNENBERG 559).
4. BRUNO III (1038/57) Friesland	166	111,57	0,67	0,92	0,48	BAUER ²⁵⁾ , WIGERSMA (DANNENBERG 498/501/3, 508, 510).
5. Bisschop WILLEM v. Pont (1054/76)	14	9,385	0,67	0,80	0,52	BAUER, WIGERSMA (DANNENBERG 545a, 546).
6. EGBERT I (1057/68) Friesland	77	40,70	0,53 ²⁶⁾	0,845	0,415	WIGERSMA (DANNENBERG 513/4, 516).
7. Friesland (SIMON en JUDAS type)	33	21,29	0,65	0,85	0,53	BAUER (DANNENBERG 527/534).
8. EGBERT II (1068/90) Friesland	28	18,58	0,67	0,775	0,495	WIGERSMA.
9. EGBERT II, bijzonder zware	3	3,295	1,10	1,215	1,005	WIGERSMA.

²¹⁾ HOOFT v. IDDEKINGE, l.c., bl. 147 e.v.

²²⁾ *Tijdschrift* (1906), bl. 135/140.

²³⁾ *Die Russische Funde. Zeitschr. f. Numism.* XXXIX (1929).

²⁴⁾ Naslagen uitgesloten.

²⁵⁾ Barbaarsche uitgesloten.

²⁶⁾ Bij HOOFT, l.c., bl. 149, gemiddeld gewicht van 8 exemplaren 0,61 g.

De munten van de vondst van Spanko (1925) zijn niet in het onderzoek verwerkt, daar ze *alle* zeer slecht geconserveerd waren, hoewel van de bovenstaande daaromtrent natuurlijk voor vele evenmin zekerheid bestaat. Men houde er dus rekening mede, dat onder de laagste gewichten afgesleten exemplaren kunnen voorkomen. Het is misschien niet overbodig er aan te herinneren, dat bij het slaan van deze munten er meer gelet werd of het juiste aantal stukjes gesneden werd uit een pond of een mark (zgn. *al marco*), dan wel of het muntje nauwkeurig het vereischte gewicht had, dat men met het oog op den geldenden voet zou kunnen verwachten.

Men ziet hieruit, dat de munten van Deventer (sub 1), evenals die van DIETMAR, reeds iets minder wegen dan de „Rednathes“-munten en dat de lichtere BONIFACIUS-munten een afzonderlijke groep vormen, gelegen tusschen de eerstgenoemde en de BRUNO-munten. HOOFT had reeds opgemerkt, dat de Groningsche baculus-munten lichter zijn dan de BONIFACIUS-munten, en dat ze overeenkomen met de munten van bisschop WILLEM en de Brunswijksche graven van Friesland. Wij kunnen echter niet, evenals HOOFT, de munten der Brunonen over verschillende gewichtsgroepen verdeelen, want feitelijk loopt het gewicht van de andere denaren (sub 4—8) niet veel uiteen. Hadden we evenveel munten van EGBERT I (sub 6) tot onze beschikking gehad als van BRUNO III (sub 4), dan was het resultaat misschien hetzelfde geweest, want die van EGBERT II (sub 8) bereiken weer hetzelfde gemiddelde; alleen bezit het Friesch Genootschap drie bijzonder zware exemplaren van EGBERT II (sub 9); hiervoor weten wij geen verklaring. In den eersten tijd van de regeering van BRUNO III (sub 4) zal het gewicht nog gelijk zijn geweest aan dat van de munten van DIETMAR (zie kolom: hoogste gewicht).

De EGBERT-munten van het SIMON- en JUDAS-type, een imitatie van de munten van Goslar (sub 7), zijn alleen

in een afzonderlijke groep ingedeeld, omdat het niet meer zeker is, dat ze aan EGBERT II moeten worden toegeschreven, zooals tot nu toe geschiedde. Reeds HOOFT (contra DANNENBERG) twijfelde, of ze niet aan EGBERT I behoorden en nu komt NORDMAN, onafhankelijk van hem, dien twijfel versterken ²⁷).

Ook in den tijd van EGBERT I komen aanhoudend stukjes voor, waarop de namen van vorsten en steden ware puzzles zijn. In de artikelen van DIRKS vonden wij LIVNVRET, TIVAVREO, LVVARETH, ERTNLVVA, LINWARTV voor Leeuwarden, STAVEROH, VSTAVREONI enz. voor Stavoren, DINGVVOH voor Dokkum, en bij v. d. CHJJS b.v. NORVTSAL voor Stavoren (pl. III. 6) op een munt van EGBERT II. Een vreemde verschijning onder de munten van EGBERT I is daarbij DANNENBERG no. 525. Waar de munten van dezen vorst steeds NOTA op de dwarslijn hebben, staat hier ARVN, ongetwijfeld op de dwarslijn geplaatst om het BRVN op de munten van zijn voorganger te imiteeren ²⁸).

Ook dit type is, evenals bij de munt No. 3 van het vorig hoofdstuk, ontleend aan de Hedeby-denaren, maar nu van koning MAGNUS (1042/67) ²⁹). Het geheele opschrift der keerzijde is WAO - ARVN - SAIL, hetwelk alle elementen

²⁷) *Zeitschr. f. Numism.* XL (1930) art. BAUER, l.c., bl. 201: „C. A. NORDMAN ist durch das Fehlen von EKBERT I (1057/68) Pfennigen im Funde von Pänniomäki (Ostbalt. 27) frappiert, wo doch im Funde 30 Stück von BRUNO III (1038/57) und 10 von EKBERT II (1068/90) vorhanden waren, und er glaubte daher, auch den SIMON-JUDAS Typus dem ersten EKBERT zuschreiben zu können." In meerdere Russische dépôts blijken steeds de munten, welke aan EGBERT II worden toegeschreven, de jongste te zijn!

²⁸) HOOFT v. IDDEKINGE, l.c., bl. 104 noot.

²⁹) R. HAUBERG. *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*. Kjobenhavn 1900, pl. VII. 7.

bevat van STAVERNI plus het woord CAW (teruglopend)³⁰⁾.

Het woord CAW doet ons denken aan den in het slot van hoofdstuk I terloops genoemden CAWING, die in de latere redactiën der Friesche Keuren vermeld wordt (ook wel gespeld KAUNG, KAUENG, KAWYNGH, CAWIG, KANGA en CANKA). Het zou niet onmogelijk zijn, dat deze werkelijk een Angelsaksische muntmeester is geweest in dienst van EGBERT I, in welk geval de in hoofdstuk I bedoelde berichten halve waarheid bevatten.

De zeldzaamheid der munt lijkt ons geen bezwaar, want het kan zijn, dat CAWING alleen zijn allereersten stempel aldus met zijn naam gemerkt heeft, zooals de gewoonte was der Angelsaksische muntmeesters op de Engelsche munten, en, toen hij bemerkte, dat zulks hier geen gewoonte was, die praktijk heeft laten varen. Er is, zoover wij weten, slechts een enkele analogie in den Keulschen denaar met den naam van den Angelsaksischen muntmeester LEPPINE³¹⁾.

In nog latere redactiën der Friesche Keuren komt behalve REDNATH en CAWING ook een muntmeester voor, wiens naam FOKE zou zijn geweest. Omtrent dezen zijn zeer uiteenlopende verklaringen gegeven door DIRKS in zijn *Beschouwingen over het werk van v. d. CHILJS*, en door HOOFT VAN IDDEKINGE in *Friesland en de Friezen*.

Er is nog een munt van het dwarslijn-type³²⁾, die wij

³⁰⁾ HOOFT v. IDDEKINGE, bl. 104 (noot), wil hier voor WAD-SHIL lezen LIVVERT; ARVN heeft dan geen beteekenis.

³¹⁾ Zie voor munten met muntmeestersnamen: DANNENBERG I, bl. 31 (nos. 336, 141, 1288 en 370!); HÄVERNICK, n. 262.

³²⁾ Zie v. d. CHILJS. *Utrecht*, pl. IV.1; KÖHNE. *Mémoires de la Soc. imp. d'arch. de St. Petersbourg*. Vol. III (1849—50), pl. XVII.12; DANNENBERG, n. 555; HOOFT v. IDDEKINGE. *Revue de la num. belge* III, 4e (1865), bl. 215. Zie ook WIGERSMA. *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 92 en 94, 2e noot.

weliswaar niet goed plaatsen kunnen, doch niet stilzwijgend voorbij mogen gaan. Op de voorzijde ziet men het borstbeeld van een geestelijk persoon, *en face*, rechts een kruisschepter. Op de keerzijde: BVRCH tusschen twee lijnen het omschrift doorbrekend. Deze munt, die een tiental jaren geleden nog uniek was, kwam uit een muntvondst van BRUNO-munten in Polen. De onduidelijke opschriften zijn gelezen als SC. SI MA en O : : Я : : . Zij werd door HOOFT met zekerheid aan bisschop BURKHARD (1099/1120) en aan Groningen als muntplaats toegewezen.

De drie nieuwe exemplaren van dit type, die kortelings gevonden zijn en hieronder besproken worden, ondersteunen deze toewijzing niet. Reeds de samenstelling van de Poolsche muntvondst, waaruit het door Hooft gepubliceerde stuk kwam, had aanleiding moeten zijn om de toeschrijving aan bisschop BURKHARD in twijfel te trekken, maar toegegeven moet worden, dat het moeilijk is te zeggen welke BURKHARD dan wel de persoon is die op de munt genoemd wordt, daar het type der voorzijde op Utrecht en dat der keerzijde stellig op de Noordelijke provinciën wijst. Wij beelden de munt af op Plaat 1, de eerste van de tweede rij.

In het dépôt van Spanko (1925), waarvan de munten slecht geconserveerd waren ³³⁾, komen twee varianten van het type voor, wegende respectievelijk 0,66 en 0,58 g. Indien men ze aan Utrecht of Deventer zou toeschrijven, zou dit gewicht voor munten van bisschop BURKHARD mogelijk zijn; wil men ze evenwel aan de Noordelijke provinciën geven, dan moeten ze ouder zijn en passen ze in den allerlaatsten tijd van EGBERT II (1068/90) of vroeger, zooals uit het volgende hoofdstuk zal blijken.

³³⁾ Zeitschr. f. Num. 36 (1926), bl. 82. No. 94 en 95.

Een naar het schijnt duidelijker exemplaar is voorgekomen in de muntvondst van Skadino (1928), maar dit heeft omschriften die geenszins de lezing „Cruoniggea”, zooals HOOFT vermoed had, ondersteunen. BAUER leest op dit stuk $\cdot \sqcup \text{W A I}$ (Sc. Mar.?, met teruglopende c, kopstaande m en halve r), en op de keerzijde $+ \text{I} \sqcup \text{H} = \sqcup$
 $\cdot \cdot \cdot * \text{I} \cdot \cdot \cdot \sqcup$. Verder merkt BAUER ³⁴⁾ op, dat, met uitzondering van deze munt, de jongste in deze muntvondst van graaf HERMAN van Saksen († 1086) is, en dat men het jaar, waarin de vondst aan de aarde is toevertrouwd, het best op 1075 kan stellen. De munt in kwestie zou, indien men haar aan bisschop BURKHARD geeft, geheel buiten het kader van de muntvondst vallen ³⁵⁾. Hoewel we veel waarde hechten aan de intuïtie van HOOFT, blijft er voor ons, om numismatische redenen, weinig anders over dan dit toe te stemmen. Daar, zooals reeds opgemerkt is, het type op de Noordelijke provinciën van ons land wijst, zouden wij, ook al met het oog op het gewicht, deze munten op z'n laatst onder de regeering van EGBERT II kunnen dateeren, zonder nochtans een oplossing te weten voor de vraag, welke BURKHARD op de munt genoemd wordt.

B. Munten na EGBERT II.

In het jaar 1077 kwam EGBERT II in opstand tegen den keizer. Hij streefde naar de Saksische koningskroon, en dit leidde tot zijn afzetting. Het bisdom Utrecht, dat in 1064 onder de regeering van bisschop WILLEM van Pont reeds Groningen had verworven, werd thans door HENDRIK IV met het graafschap Stavoren begiftigd (30 October 1077).

³⁴⁾ Idem 42 (1935), art. N. BAUER, munt No. 59, bl. 164.

³⁵⁾ Idem, bl. 171.

Na in 1080 zich met den keizer verzoend te hebben en in zijn waardigheid hersteld te zijn, kwam EGBERT weder in opstand, en nu werd de macht van Utrecht door een nieuwen giftbrief (van 1 Februari 1089) nog uitgebreid met Oostergo, Westergo en Islego. Deze loop der geschiedenis is natuurlijk niet zonder invloed geweest op de Friesche munten.

Alvorens echter over te gaan tot de beschrijving dezer munten, is het noodig den lezer opmerkzaam te maken op eenige algemeenheden, die alle munten na EGBERT kenmerken. Ten eerste over het gewicht.

Zooals men uit de tabel heeft kunnen zien, was het gewicht der denaren van BRUNO III en EGBERT II gemiddeld 0,67 g. geweest, en het laagste was nog 0,495 g. Onder bisschop KOENRAAD daalt het gemiddelde van 31 stuks op 0,433 g., de lichtste wegen zelfs 0,3 g.³⁶⁾.

Toch blijven het geheele denaren, want de argumenten, die WIGERSMA aanvoerde om de kleine muntjes der Friesche muntvondsten halve obolen te noemen³⁷⁾, blijken niet steekhoudend te zijn, zoodra men kennis neemt van de muntbepalingen in het *Liber Camerae* van den Dom van Utrecht, en wat op dit punt is betoogd door Prof. GOSSES³⁸⁾. Met spijt moet men constateeren, dat WIGERSMA in 1913 geen gebruik heeft gemaakt van deze aan de historische bronnen ontleende gegevens, die reeds in 1908 in het *Tijdschrift* waren gepubliceerd.

Men verneemt daar, dat, volgens het *Liber Camerae*, de Friesche denaren, wat den zilverinhoud betreft, de

³⁶⁾ Zie hierna de nos. 4—8.

³⁷⁾ *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 122.

³⁸⁾ *Tijdschrift* (1908), bl. 164 (overdr. bl. 7) e.v. Zie ook DANNENBERG III, bl. 789.

helft behoorden te wegen van de Utrechtsche, maar uit de bewoordingen in dat document blijkt, dat ze daaraan niet meer voldeden, en er volgen eenige bepalingen ter verbetering. Indien ze van dezelfde legering waren als de Utrechtsche, dan behoorden ze, naar onze berekening, gemiddeld 0,31 g. te wegen. Ontleedt men echter de met zoo groot geduld en ijver samengestelde overzichten van WIGERSMA, dan komt men tot de conclusie, dat eensdeels de meeste bijna van fijn zilver zijn, maar dat aan den anderen kant de essais van vele andere stukjes van eenzelfde type op een enorm slecht gehalte wijzen. Het is daarom te gelooven, dat de muntbeambten in deze afgelegenen gewesten op frauduleuze wijze slechte onder de goede hebben gemengd. Maar daarenboven zou men geneigd zijn aan te nemen, dat het Friesche geld eigenlijk, voor zoover dat in dien tijd mogelijk was, van fijn zilver behoorde te zijn ³⁹⁾. In dat geval komt het gemiddelde gewicht uit op 0,291 g. ⁴⁰⁾. Het voorgeschreven gewicht was dus iets meer of iets minder dan 0,3 g.

Tot het dubbele van dit gewicht dalen de Utrechtsche denaren pas onder bisschop BURKHARD (1099/1112), en blijven dan eenige eeuwen lang stabiel ⁴¹⁾. We nemen daarom aan, dat de Friesche omstreeks het jaar 1100 eveneens iets zwaarder behoorden te zijn, dus de helft van de zwaardere Utrechtsche, en in het *Liber Camerae* bijgevolg gehandeld wordt over den toestand der munten zooals die was in het midden der 12e eeuw. Maar daarna begint spoedig, evenals zulks het geval was in Groningen, een aanzienlijke daling ⁴²⁾.

³⁹⁾ Zie *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 120/121.

⁴⁰⁾ *Tijdschrift* (1908), art. van GOSSES, bl. 258 (overdr. bl. 22), becijfert 0,325 g.

⁴¹⁾ Vgl. S. WIGERSMA HZN. *Tijdschrift* (1907), bl. 130.

⁴²⁾ *Tijdschrift* (1908), art. van GOSSES, bl. 259 (overdr. bl. 23) e.v.

In het algemeen kan men voor de dateering der Friesche munten tot het begin der 14e eeuw wel zeggen: „hoe lichter, hoe jonger”, want hier heeft men niet zooals wel elders gebeurde bij muntverzwakking het formaat gehandhaafd door steeds meer onedel metaal toe te voegen, maar de kleur van het zilver blijft blank, en dit is wellicht in de lijn van onze gissing, dat naar de Friesche opvatting van dien tijd de munten van fijn zilver behoorden te zijn.

Zoekt men nu naar Friesche denaren, dan kan men die gemakkelijk onderscheiden van de zeldzame obolen van Utrecht en Deventer, want deze zijn veel fijner van stijl, beter leesbaar en in het algemeen dikker, dus kleiner.

De Friesche hebben meestal zeer gebrekkige en raadselachtige opschriften, die soms alleen uit streepjes en cirkeltjes bestaan (pseudo-legende), en zijn dikwijls stom of schriftloos, hetgeen natuurlijk een groot bezwaar is voor het determineeren.

Gelukkig wordt dit zeer verlicht door het werk van den ijverigen numismaat WIGERSMA, die een menigte gegevens daaromtrent bijeen heeft gebracht, en wij kunnen slechts de woorden van Mr. BOELES tot de onze maken, waar hij zegt: „Reeds het bijeenzoeken, wegen en schiften van die zeer kleine muntjes, tezamen ten getale van 1912 stuks (van de Friesche muntvondsten), was een moeilijk en verdienstelijk werk” ⁴³⁾.

Zij komen in hoofdzaak uit de muntvondst van Hiaure ⁴⁴⁾, de vondsten van Fulda (1898) ⁴⁵⁾ en Praag (1894) ⁴⁶⁾, uit de verzameling BLOEMBERGEN SANTÉE, thans

⁴³⁾ *Vrije Fries* XXI (1913), art. van BOELES, bl. 411.

⁴⁴⁾ *Tijdschrift* (1909), bl. 151.

⁴⁵⁾ *Zeitschrift f. Num.* XXII, bl. 168.

⁴⁶⁾ WEYL. *Berliner Münzblätter* 2166, art. van J. MENADIER; ook gebundeld uitgegeven: *Deutsche Münzen* IV. Band (Berlin 1898).

in het muntkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden, en de muntvondsten aan den Zwartenvweg tusschen Ane en Koevorden, in het Reitdiep, te Bartelehiem, Hijum, Beets, Laard en Saard, en Marssum. In het muntkabinet van de Leidsche Hoogeschool bevinden zich een paar, die in het St. Adalberts-putje te Egmond zijn gevonden. Al deze vondsten zijn pas van af de tweede helft van de 19e eeuw aan het licht gekomen.

Met eenige verwondering lazen wij, dat WIGERSMA in 1913 de muntplaats van vele dezer muntjes uit de Friesche muntvondsten te Deventer heeft gezocht⁴⁷⁾, terwijl hij zelf in 1906 in zijn *Tijdschrift*-artikel ze als Friesch geld beschouwde, en zelf te kennen geeft, dat ze in het Sticht weinig worden aangetroffen⁴⁸⁾; thans kunnen wij uit sommige opschriften en uit den samenhang der typen bewijzen, dat ze zonder uitzondering alle in onze Noordelijke provinciën geslagen zijn, hetgeen WIGERSMA misschien niet zien kon, omdat hij de munten van de vondst van Praag niet heeft gekend. Wel is het moeilijk uit te maken, of in sommige vondsten ook Groningsche voorkomen. Voor de latere hebben wij de rangschikking van WIGERSMA bijna geheel kunnen volgen; daarover niets dan lof.

IV. *Munten van KOENRAAD van Zwaben, bisschop van Utrecht (1076/1099).*

Wij kunnen nu overgaan tot de beschrijving van de munten van KOENRAAD van Zwaben, en hebben daarbij laten aansluiten de typen 5—7, die, hoewel naamloos,

⁴⁷⁾ Deze zienswijze van WIGERSMA wordt ook bestreden door Mr. BOELES in de *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 412.

⁴⁸⁾ *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 111, 3e noot.

eveneens tot dit tijdperk gerekend kunnen worden. Bij de munten van de muntvondst van Hiaure is het niet zeker, of die in Friesland dan wel in Groningen geslagen zijn.

Op de eerste munten van bisschop KOENRAAD verschijnt naast zijn eigen portret dat van den keizer. Ook hier moet men er weer aan denken, dat vooral bij de plaatsnamen de letters op een eigenaardige wijze door elkaar zijn geplaatst, zooals we reeds in hoofdstuk II uitvoeriger hebben besproken.

4a. Denaar te Stavoren geslagen.

Voorzijde: Het aanzienst borstbeeld van den bisschop, met kruinschering, den kruisstaaf in den rechterhand (dus aan de linkerzijde), den kromstaaf rechts. Binnen-cirkel van stippen (zgn. parelcirkel). Omschrift: + CO(N)RADVS I . .

Keerzijde: Het gekroonde aanzienst borstbeeld van keizer HENDRIK IV met kruisstaaf en speer. Parelcirkel als op de voorzijde. Omschrift: + STAAIN OVI . = STAVARONI (I voor R).

Zeitschr. f. Num. XXII, bl. 168, no. 132. DANNENBERG IV, pl. 112, 2018, muntvondst van Fulda (1898).

Gewicht van 6 stuks 3,17 g., doorsnede-gewicht 0,529 g.

De puzzle STAAIN OVI is hier niet moeilijk op te lossen, STAVARONI voor STAVARONI; de stempelsnijder heeft e met a verwisseld, en in plaats van een R een I gegraveerd. Het doorsnede-gewicht is nog vrij hoog, en is zelfs hooger dan menige munt van EGBERT II bereikt. Daarom zouden wij deze in het tijdvak 1077—1081 willen plaatsen. DANNENBERG teekent hierbij aan: „In Staveren, das seit dem 30. 10. 1077 der Martinskirche zu Utrecht gehörte, dürfte dieser Pfennig geschlagen sein”.

4b. Variant, de linkerhand des bisschops zegenend opgeheven + CONRADVS.

Keerzijde: Als voren + OTVS ⊕ RNA, voor STAVARON.

Zeitschr. f. Num., no. 133a, muntvondst van Fulda.
Gewicht van 6 stuks = 3,11 g., doorsnede-gewicht
0,5185 g.

Door MENADIER aan OTTO I, graaf van Zutphen, toegeschreven;
OTVS leest hij als OTTO; een wel zeer ongewone vorm.

4c. Denaar te Leeuwarden geslagen.

Type van No. 4a. Omschrift: + CONRADAS.

Keerzijde: + LINTARIH.

Zeitschr. f. Num., no. 131a, muntvondst van Fulda.

DANNENBERG IV, pl. 112, 2017.

Gewicht van 2 stuks = 0,79 g.; doorsnede-gewicht
0,395 g.

Plaat I. 4c.

De toewijzing aan Leeuwarden is van MENADIER, die in LINTARIH een verbastering ziet van LINTANVRDE, zooals het voorkomt in de oude oorkonde van Fulda. Een variant in den catalogus THOMSEN (Kopenhagen 1871) heeft COHRADVS en LINTVRDV.

4bis. Denaren in Friesland of Groningen geslagen.

WIGERSMA heeft de kleine muntvondst van Hiaure⁴⁹⁾ medegedeeld en deze munten ook aan KOENRAAD van Zwaben toegeschreven. De vindplaats en het gewicht duiden op Friesch-Groningsche herkomst van deze munten. Uit vier elkander aanvullende exemplaren kan men + CO(N)RADVS lezen. De keerzijden geven echter geen aanwijzing over de muntplaats + .DN, COODV . . . en . . . VRO . . . ; hierbij sluit aan een exemplaar met + AVVR.ov, dat vroeger in de verzameling BERGSÖE te Kopenhagen was.

Men vergelijke met dit type een stukje van Deventer, waarop de bisschop een boek in de rechterhand houdt, volgens de beschrijving naar het origineele stukje bij VON KÖHNE⁵⁰⁾. Het omschrift + VENTHADV is een nieuwe puzzel voor + DAVENTRIA, waarvan alle

⁴⁹⁾ *Tijdschrift* (1909), bl. 151.

⁵⁰⁾ Bij v. d. CHIJS heeft de bisschop een kruis staf in de rechterhand, maar de afbeelding is gemaakt naar een staniool-afdruk.

elementen aanwezig zijn. DANNENBERG II, bl. 742, No. 574a, heeft een stukje met + DIN. VRAV (Petersburg 0,47 g.), en v. d. CHIJIS, pl. III. 2 (naar een staniool-afdruk) met + PI CONRADVS en + H... HRVRSV, op het origineele exemplaar heeft VON KÖHNE, waarschijnlijk terecht, + HEINCVRDV gelezen.

5. Anonieme Denaren te Leeuwarden? geslagen. Einde 11e eeuw.

Voorzijde: Borstbeeld van een geestelijk persoon *en face*; links kromstaf naar het hoofd toegewend; binnencirkel van stippen. Omschrift: + OEIVNOT.

Keerzijde: Een gevoet kruis in parelcirkel. Omschrift: + ONLAID.

v. d. CHIJIS, *Utrecht*, pl. VII. 6—14. Gewicht 4 st. à 0,40 g., 4 st. à 0,35 g., 1 st. 0,30 g. Doorsnede-gewicht 0,35 g., volgens v. d. CHIJIS afgerond op het tweede decimaal.

Plaat I. 5.

Dit zijn de munten van het dépôt aan den Zwartenweg, een enkele werd volgens WIGERSMA in Friesland gevonden. Het gewicht der stukken geeft reeds eenige aanleiding om ze hier te plaatsen, en het omschrift + LEIV... op v. d. CHIJIS, pl. XXVIII. 12, doet denken aan Leeuwarden. Het is misschien te gewaagd om uit OEIVNOT — ONLAID te lezen LINVERDI NOTA (aannemende dat een o een misstelling is voor r). Het omschrift der keerzijde is samen te stellen uit de Nos. 6, 7, 8, 9, 12 en 13 bij v. d. CHIJIS, die zelf DAHO of ONAD leest.

Met het gewicht wist v. d. CHIJIS geen raad toen hij deze stukjes nawoog; geen wonder, daar hij ze onder bisschop OTTO II (1215/1226) wilde plaatsen, zooals ook de in zijn tijd beroemde muntkenner THOMSEN te Kopenhagen aannam. Als ik het goed begrijp meende v. d. CHIJIS, dat de muntjes onder abnormale omstandigheden ontstaan zijn, n.l. als oorlogsmunten, omdat niet ver van de muntplaats het slagveld gelegen was, waar bisschop OTTO gesneuveld is. Te oordeelen naar het kruis, zonder punten of sterren, zijn ze zeker meer dan een eeuw ouder dan 1226, en daarom plaatsen wij deze muntjes hier.

- 6a. Denaar van bisschop KOENRAAD te Stavoren? geslagen.
Einde 11e eeuw.

Voorzijde: Het borstbeeld van een geestelijk persoon, *en face*, met tonsuur; links een kromstaf, de krul naar het borstbeeld toegewend; de linkerhand zegenend opgeheven. Gestippelde binnencirkel (parelcirkel). Sporen van omschrift.

Keerzijde: Een gevoet kruis, met stippen in de hoeken. Binnencirkel als op de voorzijde. Omschrift: SI ... RN (op een enkel stukje gelezen).

Plaat I. 6a.

v. d. CHILJS, *Utrecht*, pl. XXVIII. 1 (onzekere) en pl. XXX. 6 (onzekere) uit het S. Adelbertsputje te Egmond (onleesbare), 0,4 g.; 0,35 g. (afgerond). CHALON. *Un dépôt trouvé à Saint-Aybert. Revue belge de num. t. III, 2e série* (1853), pl. I. 1. Gewicht 0,48 g.

Het opschrift is misschien STAVERN. Deze soort komt niet voor in de Friesche muntvondsten. Het eenvoudige type van de keerzijde doet ons denken aan de oudere munten van Utrecht, v. d. CHILJS, pl. IV. Waar overigens DANNENBERG een dergelijke munt van dit type op bisschop KOENRAAD van Zwaben dateert, en aan Deventer toeschrijft (de schriftresten op die munt zijn ...AV.... en +TRIA), is het niet onredelijk deze stukjes hier in te voegen en ze wogens het lage gewicht onder de Friesche munten te rangschikken. Zie DANNENBERG II, bl. 742, No. 576a.

- 6b. Variant: de kromstaf van het hoofd afgewend.

v. d. CHILJS, pl. XXX. 5, uit het Reitdiep. Gewicht 0,3 g. (veel geleden door water).

- 6c. Ander variant. Beide handen zegenend opgeheven.

v. d. CHILJS, pl. XXXI. 6 (geen gewichtsopgave).

- 6d. Variant: Borstbeeld, zonder meer. Keerzijde als voren.

v. d. CHILJS, *Holland*, pl. XLIV, eerste van de onderste rij.

De tekening is bij No. 6d van een geheel andere opvatting, te oordeelen ten minste naar de gravure bij v. d. CHILJS. Het gewicht

is niet opgegeven. Het stukje werd gevonden in het S. ADELBERTS-putje te Egmond. Dit zou misschien het eenige stuk zijn dat (ook volgens v. d. CHIJS) met eenig recht aan de abten van Egmond kan worden toegeschreven.

De hier volgende Nos. 7 en 8 zijn door de keerzijden ten nauwste met elkaar verbonden.

7. Denaar van bisschop KOENRAAD?, te Stavoren geslagen.

Voorzijde: Borstbeeld van bisschop (KOENRAAD?), aanziend, met kromstaf en boek, in parelcirkel. Omschrift onleesbaar.

Keerzijde: Kruis met $\begin{smallmatrix} \vdash \\ \vdash \end{smallmatrix}$ in iederen hoek, in parelcirkel. Omschrift:VES.

Zeitschr. f. Num., No. 22, bl. 303, no. 186. Gewicht 0,38 g.

DANNENBERG IV, pl. 120, no. 2152 (onzekere).

8. Als voren, met andere voorzijde.

Voorzijde: Een kerktoren met groot kruis op de spits, tusschen II . . . II. Omschrift: + M CONADNES.

Keerzijde: Als No. 7. Omschrift: H $\square$ NRATVES.

Zeitschr. f. Num., No. 22, bl. 159, no. 110. 6 stuks = 2,58 g., doorsnede 0,43 g.

DANNENBERG IV, pl. 120, no. 2153 (onzekere).

MENADIER (*Fund von Prag*) No. 18, met onleesbare omschriften, 3 stuks = 1,13 g., doorsnede 0,377 g.

Plaat I. 8.

Het is niet moeilijk uit het omschrift op de keerzijde H STAVOREN te lezen, indien men dit vergelijkt met dat van den denaar v. d. CHIJS, *Utrecht*, pl. III. 5, met + HERNDTVES voor + HDEVENTRES. Het typische is, dat het omschrift van No. 8 door de omzetting der letters begint met HENR, zooals de naam van den regeerenden keizer.

V. De munten van OTTO (van Zutphen?).

In 1101 werd HENDRIK van Nordheim of de Dikke, een Billinger en de laatste der Brunonen van den jongeren tak, met het graafschap Friesland beleend. Deze was de zwager van EGBERT II, daar hij sedert 1086 gehuwd was met diens zuster GEERTRUI. De benoeming was blijkbaar niet naar den zin van den bisschop van Utrecht en de Friezen. Hij vertrok onmiddellijk naar zijn graafschap, doch de Nordheimer werd bij aankomst door de Friezen, wien zijn juk zwaar woog, zegt de *Kroniek* (quibus dominationis suae iugum grave fuit), in een hinderlaag gelokt, en, toen hij, dit bemerkende, naar zee wilde ontvluchten, werd hij door schippers verwond en verdronken ⁵¹⁾ nabij Stavoren ⁵²⁾.

Hertog MAGNUS († 1106) schijnt in de rechten van DIRK den Dikken te zijn getreden. Voor Westerlauwersch Friesland zijn de jaren 1101—1107 echter een graafloos tijdperk geweest.

Namens den bisschop van Utrecht werd het rechtstreekse bestuur toen uitgeoefend door voogden (advocati ecclesiae), en van dezen werd er een als de voornaamste beschouwd (nobilis advocatus).

In 1107 werd HENDRIK van Zutphen, die aan keizer HENDRIK V zijn „beneficium Alcei” (Alzey) teruggaf, in ruil daarvoor het graafschap Friesland in leen gegeven, waarover de keizer (waarschijnlijk o.i. wegens het overlijden van hertog MAGNUS) de vrije beschikking had („Comitatus Frisiae, quem libere in manu mea tenebam,

⁵¹⁾ *Monum. German. SS.* VI, 225, 10. EKKEHARDI. *Chron. univ.* op 1103.

⁵²⁾ Volgens JAEKEL, l.c., bl. 130 e.v.

sibi in beneficium dedi") ⁵³⁾. Deze benoeming beteekende waarschijnlijk een verzoening van den keizer met den bisschop op het punt van het bestuur in Friesland ⁵⁴⁾, want bisschop BURKHARD fungeert zelf als getuige in de desbetreffende oorkonde.

HENDRIK was de zoon van den bekenden OTTO van Zutphen ⁵⁵⁾, die in 1113 overleed ⁵⁶⁾, hij was gehuwd met een dochter van CUNO van Nordheim, en is kinderloos gebleven. Zijn vader zou, volgens bepalingen in de oorkonde, bij kinderloos overlijden van HENDRIK, in diens rechten treden. Hij, HENDRIK, was graaf van Friesland zonder meer, want de bisschoppen bleven beleend met Westerlauwersch Friesland als „feodum”.

Maar waren OTTO of HENDRIK, òf beiden misschien, tevens voogden in Friesland namens den bisschop? Deze cumulatie van ambten zou niets vreemds inhouden, want beiden zijn zeker voogden geweest van de abdij van Corvei, die vele bezittingen in Friesland had. Als zoodanig zijn zij naar het vermoeden van MENADIER de muntheeren geweest van de 72 Oostfriesche Schubben, van de oudere soort, die voorkwamen in de muntvondst van Praag ⁵⁷⁾.

⁵³⁾ SLOET. *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen*. No. 215; TENHAEF. *Diplomatische Studiën*. Utrecht (1913), bl. 279 e.v., bl. 307.

⁵⁴⁾ JAEKEL, l.c., bl. 100.

⁵⁵⁾ P. J. BLOK. *Geschiedenis v. h. Nederl. Volk* (1923), bl. 116. „De bekendste (der graven van Zutphen) is omstreeks 1100 de om zijn rijkdom beroemde OTTO van Zutphen, wiens geheele mannelijk oir eenige jaren later gestorven was, zoodat zijn dochter IEMINGARD het graafschap in het Geldersche huis bracht”.

⁵⁶⁾ TENHAEF, l.c., bl. 307, noot 4 „OTTO locumpletissimus comes de Sudvene obiit” volgens de *Chronica regia Coloniensis*, op 1113.

⁵⁷⁾ JULIUS MENADIER. *Deutsche Münzen* IV, bl. 249 e.v.

Hij dateert ze terecht een eeuw vroeger dan TERGAST, maar zonder er hier nu verder op in te gaan, achten wij zijn argumenten dienaangaande overtuigend genoeg.

De hier te beschrijven muntjes (Nos. 9 tot 14) komen uit dezelfde muntvondst van Praag. De Nos. 9 en 10 zijn stellig geslagen te Stavoren, hetgeen duidelijk blijkt uit de opschriften + STA...NOV en + OTASVERN, indien men ze vergelijkt met de munten van bisschop KOENRAAD No. 4a met + STAARNOVI en No. 4b met + OTVSERNA. Past men n.l. dezelfde wijze van lezen toe, zooals wij hiervoor reeds gedaan hebben bij typen, die evenzeer bij elkaar behooren, dan bevatten beide opschriften alle letters van STAVARON.

DANNENBERG ⁵⁸⁾ heeft er trouwens reeds op gewezen, dat uit sommige opschriften van deze munten Stavoren te lezen is, maar dat hij niet zou weten aan welken anderen OTTO ze in dat geval moeten worden toegeschreven. Inderdaad laten de kronieken ons op dit punt in den steek, en we moeten ons tevreden stellen met eenige vermoedens en waarschijnlijkheden. Doch eerst willen we de beschrijving laten volgen van de munten, waarover dit hoofdstuk handelt.

9. Denaar van Stavoren, vóór 1113?

Voorzijde: Borstbeeld van een wereldlijk persoon, naar rechts gewend, door den rand staande; voor het gelaat een vaantje met twee wimpels. In parelcirkel. Omschrift: + ODTO II VI (Otto nobilis vir).

Keerzijde: *Drie* torenspitsen achter een vestingmuur. Omschrift: + STA...NOV = STAARNOV? = STAVARON (vgl. No. 4a).

⁵⁸⁾ DANNENBERG III, bl. 789.

MENADIER (*Fund von Prag*) No. 9. Gewicht van 5 stuks = 1,67 g., doorsnede 0,334 g.

DANNENBERG III, pl. 103, no. 1887.

N. VI. achter den naam ODTO is waarschijnlijk „nobilis vir”; deze titel vindt men o.a. op de oudste middeleeuwsche munten van Lippe. *Nobilis vir* (edelman) was een in dien tijd zeer gebruikelijke titel (zie o.a. VAN SPAEN. *Oordeelkundige Inleiding tot de Geschiedenis van Gelderland*, II, bl. 27). Wat wij een vestingmuur noemen, beschrijft MENADIER als volgt: „durch vier abwechselnd glatte und geperlte Linien gebildeten Bogen”.

Plaat I. 9—11.

10. Variant. Voorzijde als bij No. 9.

Keerzijde als bij No. 9, doch twee torenspitsen.
Omschrift: + OT A ∞ VEDN = STAVRON (D voor R, of D voor kopstaande R) (vgl. No. 4b).

MENADIER (*Fund von Prag*) No. 8. Gewicht van 7 stuks = 2,4 g., doorsnede 0,343 g.

DANNENBERG III, pl. 103, no. 1886.

Plaat I. 10.

11. Variant. Opschrift der voorzijde + ODTON VII.

Keerzijde: Slechts één torenspits achter den muur.
Omschrift: + . O . DO . . . A II (misschien óók *Odto nobilis vir*).

MENADIER (*Fund von Prag*) No. 7. 11 stuks = 3,45 g., doorsnede 0,314 g.

DANNENBERG III, pl. 103, no. 1885. Veilingcatalogus J. SCHULMAN, Nov. 1925, pl. V. 150.

Pl. I. 11.

Men vergelijkte het type der keerzijde van Nos. 9 tot 11 met de Utrechtsche stukjes bij DANNENBERG II, pl. 73, 1546 (Met drie torens). Het valt op, dat deze Friesche munten type-nabootsingen zijn van de munten der bisschoppen van Utrecht en van die der Brunswijksche graven in Friesland.

12a. Denaar van Leeuwarden?

Voorzijde: Als voren, doch het borstbeeld is *gehelmd*.

Keerzijde: Het dwarslijn-type. Tusschen twee geparelde horizontale lijnen OD · 10, het omschrift scheidend en een dubbele binnencirkel doorbrekend, waarvan de middelste gepareld is en de buitenste een lijncirkel. Omschrift: NOA – DIIV (nobilis advocatus nobilis vir ODO?).

MENADIER (*Fund von Prag*) No. 10c. 5 stuks = 1,87 g., in doorsnede 0,374 g.

DANNENBERG III, pl. 103, no. 1888.

Plaat I. 12a.

In den veilingcatalogus J. SCHULMAN, Nov. 1925, pl. V. 151, vindt men ook dit type; op de duidelijke lichtdruk-afbeelding lezen wij thans SOLI – DNIA.

12b. Variant met h LOLV

Keerzijde: Als voren, doch éénlijnige binnencirkel; boven en onder de dwarslijn een stip. Omschrift: VO

MENADIER (*Fund von Prag*) No. 10a, en eenige stukjes met schriftresten.

13. Denaar, onzeker.

Voorzijde: Borstbeeld als op No. 9, doch naar links gewend, en het vaantje heeft vier wimpels.

Omschrift: :: I I V E.

Keerzijde: Een gevoet kruis met : in elken hoek; in parelcirkel. Omschrift: IV · I · I.

MENADIER (*Fund von Prag*) No. 11. Gewicht 0,35 g.

DANNENBERG III, pl. 109, no. 1951 (aus unbekannten Prägstätten).

Plaat I. 13.

14. Als voren, doch het borstbeeld naar rechts, en met een speer voor het gelaat. Omschriften: voorzijde: .I.IV.....; keerzijde: + I....VO..

MENADIER (*Fund von Prag*) No. 12. Gewicht 0,3 g. (beschadigd).

De Nos. 13 en 14 zijn door het type der voorzijde ten nauwste met de voorgaande verbonden. Het omschrift begint hier waarschijnlijk met N. VI. (*nobilis vir*).

MENADIER zoekt de muntplaats van de bovenstaande muntjes terecht in een gebied, dat onder den invloed van Utrecht stond, en schrijft ze dan vragenderwijs toe aan Zutphen. Men verwondert zich echter, dat het hem ontgaan is, dat sommige het bekende dwarslijn-type vertoonen, hetgeen naar Friesland wijst, en nog meer moet men zich verwonderen, dat hij niet gezien heeft, dat ze het proto-type zijn geweest van de munt No. 15, die in het volgende hoofdstuk beschreven zal worden, tenzij hij deze niet gekend heeft.

Daar de plaatsnaam Zutphen op deze munten niet te lezen is, voert MENADIER twee oorkonden aan om te bewijzen, dat deze stad in de 12e eeuw een muntplaats was⁵⁹). De eene oorkonde is van het jaar 1220, waarin keizer FREDERIK II verklaart, dat de graaf van Gelre geen muntrecht had⁶⁰); de tweede is een overeenkomst, anno 1200, van bisschop DIEDERIK van Utrecht met den graaf van Gelre, waarin deze belooft te Zutphen geen munten meer te zullen slaan van het type en het gewicht der Deventer en Utrechtsche denaren („Item comes Gelriae apud Sutfaniam cudi monetam sub forma et in pondere Daventriensis vel Traiectensis monete non faciet...”) ⁶¹).

⁵⁹) MENADIER, l.c., bl. 243.

⁶⁰) SLOET. *Oorkondenboek*. No. 461.

⁶¹) Idem. No. 397.

Deze oorkonden zijn wèl een bewijs, dat in de 12e eeuw te Zutphen is gemunt, maar niet, dat dit reeds in het *begin* van de 12e eeuw is geschied. De oorkonden hebben kennelijk betrekking op de latere munten, die graaf Otto van Gelre (1182/1207) te Zutphen geslagen heeft, met als opschrift GREVE OTTO/TRAIECTUM ⁶²). Deze zijn niet alleen van het gewicht en het type der Utrechtsche, maar, hoewel ze te Zutphen geslagen zijn, staat zelfs op vele exemplaren de naam van Utrecht! Ook deze soort munten heeft MENADIER blijkbaar niet gekend.

Op grond echter van het vermelde feit, dat Otto van Zutphen voogd is geweest voor de abdij Corvey, met rijke bezittingen in Friesland, dat zijn zoon HENDRIK graaf in Friesland is geweest, wien hij bij kinderloos overlijden zou opvolgen, en vooral omdat enkele stukjes zeker te Stavoren geslagen zijn, wagen wij de hypothese, dat deze OTTO, dezelfde waaraan MENADIER de muntjes toeschrijft, de voornaamste voogd (*nobilis advocatus*) in Friesland is geweest.

Bij de muntjes is er geen, dat men aan zijn zoon HENDRIK zou kunnen toeschrijven. De reden is misschien, omdat hij na zijns vaders dood niet lang meer geleefd heeft, want hij functionneert het laatst als getuige in een oorkonde van 1117, in overeenstemming met de reeds aangehaalde zinsnede bij BLOK ⁶³). FRUIN is daarentegen de meening toegedaan, dat hij nog leefde in 1138 ⁶⁴), want in de oorkonde over de teruggave der graafschappen

⁶²) *Revue belge de numismatique* (1874), art. van ROEST, pl. XI. 1. en ROEST. *Essai de classification des monnaies du comté puis duché de Gueldre*, nos. 1—6.

⁶³) P. J. BLOK, l.c., bl. 116.

⁶⁴) *Nederl. Leeuw* (1923), art. van Prof. R. FRUIN, bl. 308.

Oostergo en Westergo aan de kerk van Utrecht ⁶⁵⁾, 21 jaar later, komt weer een „HENRICUS de Sütphfenne” als getuige voor. Dit is natuurlijk niet alleen van belang voor de vraag in welk jaar Zutphen aan Gelre is gekomen, maar ook voor ons onderwerp, want als onze HENDRIK in 1138 nog heeft geleefd, kan men des te eerder verwachten behalve munten van zijn vader Otto ook munten te ontdekken van HENDRIK voor Westerlauwersch Friesland, evenals MENADIER die gevonden heeft voor Oost-Friesland.

VAN SPAEN (en blijkbaar ook BLOK) zien in den getuige van 1138 den graaf HENDRIK van Gelre en Zutphen ⁶⁶⁾, die in de oorkonde van 1138 mogelijk den titel van Zutphen aanneemt zonder meer, omdat het zaken betrof, die alleen verband hielden met rechten, die hij in Friesland kon laten gelden als graaf van Zutphen.

VI. *Munten van Otto van Gelre, advocatus ecclesiae(?)*.

In het vorig hoofdstuk heeft men gezien, dat in het begin der 12e eeuw niet meer de beeldenaar van den bisschop op de Westerlauwersch Friesche munten voorkwam, maar het borstbeeld van een wereldlijk persoon, o.i. van een vertegenwoordiger van den bisschop, den „advocatus ecclesiae”.

Evenals op de munt No. 12 met otto op de dwarslijn, komen er nog muntjes van hetzelfde type voor, die naar den stijl te oordeelen een goed stuk jonger zijn en op .AE op de dwarslijn hebben (Nos. 15—16c). Indien Otto van Zutphen de muntheer is van No. 12, dan moeten de

⁶⁵⁾ SCHWARZENBERG. *Charterboek van Friesland*, I, bl. 74.

⁶⁶⁾ VAN SPAEN, l.c., II, bl. 155 en 160.

muntjes met OD. AE wel van een lateren OTTO zijn, want OTTO van Zutphen is reeds in 1113 gestorven, en de muntjes met OD. AE moeten (ruim genomen) geplaatst worden in 't midden der 12e eeuw. Deze dateering steunt niet alleen op het afnemende gewicht, maar ook op den reeds veel ruweren stijl en afwerking, en op het vertrouwen, dat wij dienaangaande stellen in HOOFT VAN IDDEKINGE en DIRKS, die de muntvondsten waarin ze voorkwamen, in de 12e eeuw plaatsten.

Onze nasporingen in de Utrechtsche oorkonden naar een persoon, aan wien met eenig recht deze stukjes kunnen worden toegeschreven, hebben weinig opgeleverd. Wij hebben daarbij ook gelet op de getuigen, die daarin optreden, want de hooge functie van voogd der kerkelijke goederen werd slechts verleend aan belangrijke persoonlijkheden. Wij vonden slechts weinig OTTO's. OTTO VAN RUINEN komt voor in oorkonden van 1139, 1141, 1163 en 1181⁶⁷⁾, maar beter schijnt ons te denken aan OTTO VAN GELRE, die zijn vader HENDRIK, die lang geregeerd heeft, in 1182 als graaf van Gelre is opgevolgd. OTTO's vader immers had van zijn moeder de heerlijkheid Zutphen, met alle goederen, die daartoe behoorden, geërfd, en in 1145 wordt hij door den keizer benoemd tot „ordelwijzer” over de bevestiging der graafschappen Oostergo en Westergo aan de kerk van Utrecht⁶⁸⁾. De conjectuur is dus niet onredelijk, dat de graven van Zutphen voor hun zonen, wegens een traditioneel opvolgingsrecht, op ambten in Friesland aanspraak konden maken, zooals reeds HENDRIK, de zoon van OTTO (locumpletissimus) had genoten. Het

⁶⁷⁾ MR. S. MULLER FZN. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*. No. 376, 381, enz.

⁶⁸⁾ V. SPAEN, l.c., II, bl. 154/155.

opschrift OD . AE zouden wij derhalve willen lezen als Od(to) A(dvocatus) E(cclesiae).

De munt No. 15 is de schakel, die de voorgaande munten met al de volgende verbindt. Hier volgt de beschrijving:

15. Denaar van Leeuwarden? Omstreeks midden der 12e eeuw.

Voorzijde: Borstbeeld van een wereldlijk persoon (als op No. 12). Het omschrift afgesleten.

Keerzijde: Op de dwarslijn OD . A E; boven en onder de dwarslijn een half-maantje. Omschrift: I I I I I I I I I I I I I I (pseudo-legende).

WIGERSMA ⁶⁹⁾, type XI. Doorsnede-gewicht van 10 stuks scherpe, goed bewaarde exemplaren 0,266 g. en 0,244 g. Muntvondst van Bartelehiem 1 stuk 0,365 g., gehalte 980/1000. Beets 4 stuks, doorsnede-gewicht 0,315 g. Marssum 2 stuks zonder gewichtsopgave.

Plaat I. 15.

WIGERSMA merkt bij deze munt op, dat de stempel zeer gebrekkig gegraveerd is, en dat de muntschijf dikker is dan bij de volgende soorten. Bij nauwkeurige beschouwing ziet men voor het kopstuk een vaantje met twee wimpels, en niet een kromstaf (WIGERSMA). Een kromming is in 't geheel niet waar te nemen.

Het muntje is het eerst beschreven en afgebeeld in de *Vrije Fries* (1877), No. 52, door DIRKS-HOOFD VAN IDEKINGE, naar een gebrekkig exemplaar, uit de muntvondst van Beets, met slechts de letters A . C op de dwarslijn. Zij zagen daarin een afkorting van den naam Andreas, en het portret van een wereldlijk vorst uit het geslacht van Cuyk, dat van 1127 tot 1220 de burggravelijke waardigheid te Utrecht heeft bekleed. Deze toewijzing, natuurlijk onhoudbaar na het vinden van completere

⁶⁹⁾ *Vrije Fries* XXI (1913), pl. 1 en 2.

exemplaren met OD . AE, hing, zooals Prof. GOSSES het zegt, geheel in de lucht en is daar blijven hangen ⁷⁰). Evenmin kunnen wij ons vereenigen met het nieuwere denkbeeld van WIGERSMA ⁷¹), om te lezen O(tto) D . A (ventria) E(piscopus), omdat dit Deventer impliceert als muntplaats, hetgeen ook door Mr. BOELES reeds in twijfel is getrokken ⁷²).

Om de munt aan Deventer en bisschop OTTO toe te schrijven, moest de helm bij WIGERSMA een mijter worden, want, zegt hij, deze vorm van helm is niet later dan het begin van de 12e eeuw gebruikt ⁷³). Voor de dateering der munten zegt dit echter niet genoeg. In de numismatiek is een gewoon verschijnsel, dat een bepaald type langeren tijd slaafs wordt nagebootst. Bovendien kan men dit spitse type van helm nog vinden op de bracteaten van Brandenburg uit de 13e eeuw.

Wat het gewicht betreft, constateert men, dat een enkel exemplaar van 0,365 g. zich nog aansluit bij dat van het geïmiteerde voorbeeld, maar het doorsnede-gewicht van 10 andere exemplaren is reeds gedaald tot 0,244 g.

Spoedig is het type van de voorzijde (van No. 15) gewijzigd, en komt in de plaats van den beeldenaar van een wereldlijk vorst het borstbeeld van een heilige (St. MARTINUS?), de keerzijde behoudt echter het dwarslijn-type als slaafsche nabootsing, hetgeen het best te zien is aan het opschrift op die dwarslijn, waarvan wij de volgende verbasteringen opsommen:

OD.VO, ED.VE, OD.VE. OD.DE, ED.VO, DDVO.

⁷⁰) *Tijdschrift* (1908), art. van GOSSES, bl. 257 (overdr. bl. 21).

⁷¹) *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 115.

⁷²) Idem, art. van BOELES, bl. 412.

⁷³) Idem, art. van WIGERSMA, bl. 97. Voor nadere bestudeering van den spitsen helm verwijzen wij o.a. naar DANNENBERG, nos. 1475, 1613, 1614, 2155 en 2174.

16a. Denaar van Leeuwarden?

Voorzijde: Het aanzienst borstbeeld van een prelaat (of een heilige), de geparelde binnencirkel onderaan doorbrekend, links een kromstaf met de krul van het hoofd afgewend. Omschrift: I I I I I I I I I I.

Keerzijde: Als bij No. 16. Op de dwarslijn (O) D · V O
Omschrift: — O — I — D I I C M

Plaat I. 16a.

WIGERSMA, bl. 103, pl. 3, no. 4. *Vrije Fries* XIII (1877), no. 50.

Muntvondst van Beets (50 stuks), doorsnede-gewicht 0,301 g. Essai 775/1000.

Muntvondst(?), verzameling BLOEMBERGEN SANTEE (18 stuks), doorsnede-gewicht 0,308 g. (incl. 4 st. van 16b).

Van deze soort komen veel varianten voor. Voor de munten uit het dépôt van Beets zie men de uitslaande plaat, *Vrije Fries* XIII (1877), bl. 240 e.v. No. 1 met + — I I . . J en op de keerzijde — M — R C I I en — O · V · (DANNENBERG IV, pl. 73, 1548). Het is zeer waarschijnlijk, dat het borstbeeld St. MAARTEN voorstelt, waarbij men hier in 't Noorden in 't geheel niet aan een Sede vacante behoeft te denken. Het omschrift der keerzijde van 16a beteekent mogelijk „Liodii denarius”, zooals men een eeuw vroeger „Gefri denari” op de munten van Jever had gezet. Wij denken hierbij aan de Leeuwarder penningen, die genoemd worden *lyodera panminghen* in de muntlijst bij VON RICHTHOFEN in zijn *Friesische Rechtsquellen*, bl. 385, § 1. Op de munten van de Brunswijksche graven staat bijna steeds — voor L. Leeuwarden wordt in de oorkonden zeer verschillend gespeld. Men vindt Lintanvurde, Linwert, Linewert, Linguerd, Liuwert en Lieuward.

16b. Als voren. Het borstbeeld breeder. Schriftresten (op een exemplaar volgens WIGERSMA O I I .).

Keerzijde: Op de dwarslijn O D · V · . Omschrift: I I I — I I I.

WIGERSMA, type II; v. d. CHIJ, *Utrecht*, pl. XXX. 1 (onzekere) uit het Reitdiep, 0,15 g. (afgesleten), v. d. CHIJ, *Holland*, pl. XLIV, 4e van de onderste rij, uit Egmond.

Bartelehiem (733 stuks), doorsnede-gewicht 0,258 g. Essais 700/1000, 850/1000.

Hijum (50 stuks), doorsnede-gewicht 0,273 g. Essais 640/1000, 730/1000, 500/1000.

Marssum (6 stuks), gewicht onbekend.

Muntvondst(?), coll. BLOENBERGEN SANTEE (18 stuks), doorsnede-gewicht 0,308 g. Essai 865/1000. (Zie No. 16a).

Friesch Genootschap (1 stuk), gewicht 0,330 g. (omschrift der voorzijde IIII+IIII).

16c. Als voren. Het borstbeeld afgesneden. Omschrift is niet afgedrukt. (Op sommige exemplaren treft men op de voorzijde O of M aan, op enkele boven de buste $\odot + \odot$).

Keerzijde: Op de dwarslijn OD·A $\in$ of OA·D $\in$

WIGERSMA, type I en III.

Bartelehiem, type I (281 stuks), 10 scherpe exemplaren in doorsnede 0,266 g. Essais 900/1000, 975/1000.

Bartelehiem, type III (10 stuks), doorsnede-gewicht 0,213 g. Essai 875/1000.

Hijum, type I (29 stuks), doorsnede-gewicht 0,244 g. Essais 600/1000, 600/1000, 540/1000.

Enkele munten, type I en III, 0,215 g., 0,225 g., 0,235 g., 0,265 g., 0,300 g. Essais 500/1000, 540/1000, 600/1000, 600/1000, 875/1000, 900/1000, 975/1000.

Volledigheidshalve vermelden wij nog eenige varianten waarop TO + OT en DIDIDI gelezen wordt, en andere met $\odot D \cdot V \in \odot D \cdot V \odot$ en $DD \cdot V \odot$ op de dwarslijn.

In sommige der Friesche muntvondsten waren alle

stukken slecht bewaard en gesleten, in andere waren ze in uitstekenden staat gebleven. Daarom mogen we die van zeer laag gewicht niet in aanmerking nemen, maar in de vondst van Bartelehiem wogen 10 scherpe exemplaren (No. 16c) in doorsnede 0,266 g., 10 andere wegen 0,213 g. en dat is reeds het derde deel van het bruto-gewicht van een Utrechtschen denaar.

WIGERSMA meende, dat *al* deze muntschatten (n.l. al de Friesche vondsten van kleine penningen) omstreeks 1230 waren verborgen ⁷⁴), maar dit is eenigszins in strijd met de meening van den op dit punt zeer bevoegden HOOFT VAN IDEKINGE, die ze in de 12e eeuw plaatste, althans de munten van Beets. WIGERSMA heeft niet opgemerkt, dat in de schatten van Beets en Marssum alléén het dwarslijn-type (II en XI) voorkwam, en daaruit kunnen we, volgens de leer der muntvondsten, vaststellen, dat het „dwarslijn”-type van deze munten ouder is dan het kruistype, daar het eerste in de muntvondsten, waar het kruistype sterk vertegenwoordigd is wél, en in de vondsten van Beets en Marssum het kruistype in het geheel niet voorkwam.

VII. *Munten met portretten der bisschoppen, uit de 2e helft der 12e eeuw.*

In 1165 had keizer FREDERIK I een condominaat van Utrecht en Holland over Friesland ingesteld, met opdracht een graaf aan te wijzen, maar dit verdrag is volgens de geschiedschrijvers zonder veel gevolg gebleven. Eenigen invloed ervan kunnen we misschien bespeuren in het feit, dat er nu weer portretten van de bisschoppen op de muntjes verschijnen, want bij de vernieuwing van dit

⁷⁴) *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 117.

verdrag tusschen bisschop DIEDERIK en den graaf van Loon werd bepaald, dat de muntmeesters, tollenaars enz. hunne ambten of leenen uit de handen van den bisschop of den graaf van Loon zouden ontvangen ⁷⁵⁾. Kort daarop kreeg de bisschop van graaf LODEWIJK zelfs diens rechten op Friesland in pand voor 300 Keulsche mark ⁷⁶⁾.

17. GODFRIED(?), bisschop van Utrecht 1156/1178. Denaar van Stavoren?

Voorzijde: Het ongedekt profiel van een prelaat, naar rechts; achter den linkerschouder (vóór het gelaat) een kromstaf; achter het hoofd een krans. Het borstbeeld onderbreekt de parelcirkel van onderen. Sporen van omschrift O (als sluit-letter).

Keerzijde: Een gevoet kruis, met stippen in de hoeken. Dubbele parelcirkel (vergelijk WIGERSMA ⁷⁷⁾), type XII).

v. D. CHLJS, *Utrecht*, pl. V. 2 (onzekere) en v. D. CHLJS, *Holland*, pl. XLIV, de 4e van de onderste rij, uit het St. Adelberts-putje. WIGERSMA, type XIII (in Friesland gevonden), 0,300 g.

Avendorp, bij Schagen (± 1000 stuks) ⁷⁸⁾. Doorsnede-gewicht van 18 stuks scherpe exemplaren 0,341 g., hoogste gewicht 0,430 g., laagste gewicht 0,290 g. (Meerdere stempelvarianten).

Plaat I. 17.

⁷⁵⁾ *Oorkondenboek van Holland en Zeeland, uitgegeven door v. D. BERGH*, I, 197 (vóór 24 Juni 1204).

⁷⁶⁾ *Idem*, 199.

⁷⁷⁾ *Vrije Fries* XXI (1913), pl. 1 en 2.

⁷⁸⁾ In 1892 werden ± 1000 denaren van dit type te Avendorp (bij Schagen) gevonden. Ze werden voor het Kon. Penningkabinet aangekocht (zie *Jaarverslag van het Kabinet 1892*, blz. 22). 18 exemplaren uit deze vondst, die niet door het Penningkabinet werden

WIGERSMA merkt hierbij op, dat dit handig gesneden stukje, wat gravure van den stempel betreft, boven de meeste andere typen staat, doch beneden de THEODORICUS-munt (No. 18). Het ongedekte profiel van den prelaat is goed geteekend; de gestreepte haarpartij is fijner dan op type I (16c), en even mooi als op het stukje van Stavoren (No. 18). v. d. CHIJS plaatste dit stukje op de plaat te midden van de munten van bisschop HERMAN (1150/1156), wegens de gelijkenis van het portret en den opvallend hoogen haardos; dit kan men met evenveel recht zeggen van de THEODORICUS-munt (No. 18) en het type der keerzijde verbindt onze munt ook met de volgende. Het nog vrij hooge gewicht stelt haar evenwel vóór No. 18, en daarom meenden wij haar nog onder bisschop GODFRIED te mogen plaatsen, hetgeen ook eenigszins bevestigd wordt door de schriftresten op een muntje uit de muntvondst van Avendorp.

18. Denaar van bisschop DIEDERIK van der Aare (1198/1212), te Stavoren geslagen.

Voorzijde: Het borstbeeld, met tonsuur, van de rechterzijde gezien, met kromstaf vóór en een kruisje achter het hoofd. De buste staat, als op den vorigen, door den rand. Het omschrift THEODRICUS begint beneden bij den rechterschouder.

Keerzijde: Een gevoet kruis, stippen in de kruis-hoeken. Binnenrand. Om den kleinen cirkel loopt het omschrift + STAVERNNS, dat door een parelrand wordt afgesloten.

WIGERSMA, type XII en *Tijdschrift* 1906, bl. 127.

verkregen, heb ik door de welwillendheid van den eigenaar kunnen bestudeeren. Slechts één enkel stuk had schriftresten hID, hetgeen ik zou willen aanvullen tot GODEFRID. De typische geribde dubbele parelcirkels der keerzijde komen overeen met die op de Nos. 20—24, welke uitsluitend uit dépôts in Friesland komen. Type XIII van WIGERSMA, dat in Friesland is gevonden, is gelijk aan de stukjes van Avendorp, en daarom houden wij ook deze voor Friesche munten, niettegenstaande de eerste belangrijke vondst van dit soort uit Noord-Holland kwam.

Muntvondst van Bartelehiem (2 stuks). Gewicht 0,230 g.
Vrije Fries XXI (1913), pl. 3, 2. Gewicht 0,195 g.
 (beschadigd).

Plaat I. 18.

Dit keurig en fijn gesneden stukje (WIGERSMA) is hoogst belangrijk. Het gewicht is nog iets lager dan de scherpe exemplaren uit hoofdstuk VI. Toch lijkt het wel een modelmunt. Voor de dateering van dit muntje op het jaar 1204 en het belangrijk stuk geschiedenis, daarmede verband houdende, verwijzen wij naar het artikel van Prof. GOSSES, *Tijdschrift* 1908, bl. 260—263 (overdruk bl. 24—27).

De munten der Friesche muntvondsten komen volgens WIGERSMA hoogstens van twee verschillende muntplaatsen ⁷⁹⁾. Wij hebben in onze beschrijvingen naar dat inzicht gehandeld. Daar het bovenstaande muntje van Stavoren is, hebben wij verondersteld, dat de Nos. 15—16c van hoofdstuk VI, welke het dwarslijn-type hebben, van Leeuwarden zijn. Het opschrift van No. 16a wijst naar ons gevoelen daarheen. Die met kruisen vertegenwoordigen dan het type van Stavoren, omdat het bovenstaande muntje zeker van die muntplaats is. Afgezien van dit laatste, blijft overigens Stavoren als muntplaats van de Nos. 17 en 19—24 niet meer dan een veronderstelling. Volgens het *Liber Camerae* werd n.l. ook geslagen te Dokkum en Bolsward, hetgeen bevestigd wordt door een plaats in de kronieken van Eno en Menko (omstreeks 1235), waarin de Westerlauwersche Friezen de „gens a IIII monetis, a Stauria usque Lavicam” genoemd worden ⁸⁰⁾.

VIII. Munten uit de 1e helft der XIIIe eeuw.

De volgende munten, die òf stom zijn, òfwel pseudo-

⁷⁹⁾ *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 89.

⁸⁰⁾ *Tijdschrift* (1908), GOSSES, bl. 257 (overdruk bl. 21).

legenden hebben, zijn moeilijk te rangschikken. Over het gewicht der Friesche munten bezit men toch slechts de gegevens uit het *Liber Camerae*, maar men weet daaruit tevens, dat ze omstreeks dien tijd aan die van Groningen gelijk waren. Over de Groningsche nu bestaan toevallig wel geschreven opgaven, waarin wordt aangeteekend, dat bisschop DIEDERIK (1198/1212) een Groningsche boete accepteerde van 900 ƒ die toen een waarde vertegenwoordigde van 300 ƒ ⁸¹⁾. Het Groningsche geld, en wij kunnen met recht aannemen: ook het Friesche, was toen dus gedaald tot een derde van het Utrechtsche. Daar wij het fijn van den Utrechtschen denaar stellen op 0,58 g., woog de Friesche dan $0,58 : 3 = 0,193$ g. Maar reeds in 1224 blijkt het Groningsch gedaald tot 5 pond 3 ons op één mark ⁸²⁾, d.w.z. het Mark, dat oorspronkelijk uit 660 d. bestond, hield nu 1260 d., en de penning bevatte nu slechts $660 : 1260 \times 0,291$ g. = 0,152 g. fijn. Hoewel het zeer uiteenlopende gewicht tot groote voorzichtigheid maant, is het wel duidelijk, dat wat boven 0,152 g. weegt, wel voor dien tijd geslagen moet wezen, en men zal zien, dat de stukjes van het volgende hoofdstuk, welke in de tweede helft van de 13e eeuw geplaatst zijn, daar ver beneden blijven. Een en ander bevestigt, dat de muntvondst van Bartelehiem, overeenkomstig het vermoeden van WIGERSMA, in de eerste helft der 13e eeuw aan de aarde moet zijn toevertrouwd ⁸³⁾, dus een eeuw later dan de muntvondst van Praag. Men lette er verder op, dat de

⁸¹⁾ *Tijdschrift* (1908), GOSSES, bl. 259 (overdruk bl. 23) naar *Quedam narracio de Groninghe, etc.*, uitg. C. PIJNACKER HORDIJK (*Werken Hist. Gen.*, N.S. 49, 1888), bl. 27.

⁸²⁾ *Oorkondenboek van Groningen en Drente*, I, 67.

⁸³⁾ *Vrije Fries* XXI (1913), bl. 90. Voor de datering der schatten van Beets en Marssum zie men hiervóór bl. 42.

essais van deze munten zeer hoog zijn, waarbij 980/1000 geen zeldzaamheid is.

Hier volgen de munten, die wij, te oordeelen naar haar gewicht en uiterlijk, aan dit tijdvak toeschrijven:

19. Denaar van Stavoren?, uit den tijd van bisschop OTTO (1215/1226)?

Voorzijde als bij No. 17. Geen schriftresten.

Keerzijde: Een gevoet kruis met halve maantjes in de hoeken. Binnencirkel. Omschrift: D D D D.

Plaat I. 19.

WIGERSMA, type IV (De muntschijf is zeer dun).

VAN DER CHIJS, *Utrecht*, pl. VII. 16 (0,15 g.).

Bartelehiem (50 stuks), doorsnede-gewicht 0,205 g. Essai 500/1000.

Hijum (4 stuks), doorsnede-gewicht 0,196 g. Essai 960/1000.

Enkele stukken van type IV: 0,165 g., 0,180 g., 0,195 g., 0,205 g., 0,215 g., 0,245 g. Essais 500/1000, 900/1000, 925/1000, 930/1000, 950/1000, 960/1000.

20. Als voren.

Voorzijde: Het borstbeeld met een bijou ☉ op de borst en de kromstaf in omgekeerden stand.

Omschrift:.

Keerzijde: In twee hoeken van het kruis een vijf-puntige ster, in de twee andere hoeken een stip.

Dubbele binnencirkel. Buiten den cirkel op den rand ☉.

WIGERSMA, type V (De muntschijf is zoo dun, dat het kruis is doorgedrukt).

Bartelehiem (8 stuks), doorsnede-gewicht 0,180 g. Essai 850/1000. Hijum (1 stuk). Andere gewichten 0,215 g., 0,235 g.

21. Als voren. Voorzijde als No. 20.

Keerzijde: Als No. 20, maar in *drie* hoeken van het kruis een vijfpuntige ster, en in den vierden hoek een stip. Geen omschrift.

WIGERSMA, type VI (Zeer dunne, afgebrokkelde metaalplaat).

Bartelehiem (6 stuks), doorsnede-gewicht 0,180 g. Essai 800/1000.

Hijum (1 stuk), doorsnede-gewicht 0,190 g.

Laard en Saard (30 stuks), doorsnede-gewicht 0,298 g., afzonderlijk 0,145 g., 0,215 g., 0,265 g., 0,330 g. en 0,480 g. (verzameling WIGERSMA). Dit laatste stukje, dat zeer zwaar is, is een groote uitzondering. Het heeft een dikke muntschijf en is de eenige dubbele penning, die in de Friesche muntvondsten is voorgekomen, maar dit is wellicht aan toeval toe te schrijven.

22. Denaar van Stavoren?

Voorzijde: Het aanzienst borstbeeld van een geestelijke; links een kromstaf, waarvan de krul van het gelaat afgewend is, de linkerhand zegenend opgeheven. In binnenrand. Geen opschrift. (Vergelijk No. 6 voor het type).

Keerzijde: Groot gevoet kruis; in twee der kruishoeken een Karolingisch kruis (WIGERSMA), in de andere hoeken een stip. Dubbele binnencirkel. Geen omschrift.

WIGERSMA, type VII (Dun zilverblik). TERGAST, bl. 31, figuur 21.

Bartelehiem (4 stuks), doorsnede-gewicht 0,210 g. Essai 980/1000.

Hijum (1 stuk). Gewicht 0,210 g.

VAN DER CHILJS, *Utrecht*, pl. VII. 15 (0,15 g.), pl. VII. 17 (0,15 g.), pl. VII. 9 (0,100 g.), pl. XXVIII. 2 (in het

muntkabinet van de Hoogeschool te Christiania) en pl. XXX. 4 (0,200 g., uit het Reitdiep).

Gewicht van enkele stukjes 0,205 g., 0,160 g. (WIGERSMA).

Plaat I. 22.

Bij TERGAST is het stukje geplaatst onder de „Bischöflisch-Münstersche Schubben” van Emden. Dit is onjuist, alle munten van Emden hadden van oudsher een kruis van dubbele lijnen (een Angelsaksisch type), waaraan ze gemakkelijk zijn te herkennen.

23. Denaar van Stavoren?

Voorzijde: Gehelmd borstbeeld *en profil* naar rechts, met scepter voor het gelaat; achter het hoofd : . Geen omschrift.

Keerzijde: Kruis als bij No. 22, doch kleiner. Enkele binnencirkel. Omschrift: D I D I.

WIGERSMA, type VIII en IX. Vele stempelvarianten. W., pl. 2.

Bartelehiem VIII (523 stuks), doorsnede-gewicht 0,212 g. Essais 844/1000, 850/1000, 960/1000.

Bartelehiem XI (14 stuks), doorsnede-gewicht 0,190 g. Essai 980/1000 (besnoeid).

Hijum VIII (59 stuks), doorsnede-gewicht 0,216 g. Essais 950/1000, 990/1000.

Friesch Genootschap (1 stuk), gewicht 0,235 g. Essai 925/1000.

Verzameling WIGERSMA (2 stuks), gewicht 0,240 g., 0,230 g. Essai 930/1000.

Algemeen gemiddelde 0,206 g. Andere gewichten: 0,195 g., 0,265 g.

Plaat I. 23.

24. Variant met het borstbeeld naar links. Omschrift: I I I I I I I I.

Keerzijde: Als type 23. Geen omschrift.

WIGERSMA, type X.

Bartelehiem (15 stuks), doorsnede-gewicht 0,197 g.
Essai 980/1000.

Afzonderlijk gewogen exemplaren 0,225 g., 0,270 g.

Deze verbasterde munten met geheel zinloze opschriften weerspiegelen uitstekend de door GOSSES geschetste verwording van het Friesche staatsbestuur in den tijd dat de graven van Holland slechts formeele rechten hadden in Friesland, die behoudens de huldiging van FLORIS IV in 1233 reeds eenigszins in vergetelheid waren geraakt⁸⁴). In 1232 of 1233 schrijft een Stichtsch geestelijke, dat de Friezen „vrije mannen zijn, ontlast van elk juk van dienstbaarheid en van eenigerlei heerschappij” („..... cum sint homines liberi et ab omni iugo servitutis et cuiuslibet pertinentis dominii exuti”⁸⁵).

IX. *Munten uit de 2e helft der 13e eeuw tot begin 14e eeuw.*

De nu volgende stukjes zijn gedaald tot beneden het gewicht van de Oostfriesche Schubben, n.l. de jongere soort, volgens TERGAST⁸⁶) uit het derde vierde deel van de XIIIe eeuw (op z'n vroegst 1253). Deze munten, die geslagen zijn te Emden, vertoonen een geopende hand (zegenend) en een kromstaf. Op de keerzijde het bekende kruis van Emden, gevormd van dubbele lijnen. Zij wegen in doorsnede 0,14 g. (TERGAST, bl. 29). Daar het gewicht van de Middenfriesche tot de Oostfriesche penningen in de

⁸⁴) *Tijdschrift* (1908), art. van GOSSES, bl. 264/265 (overdruk bl. 28/29).

⁸⁵) *Narracio de Groninghe*, l.e., bl. 71.

⁸⁶) TERGAST, l.e., bl. 31.

verhouding van 4 : 5 stond⁸⁷⁾), komt dit theoretisch op 0,14 g. $\times$ 4 : 5 = 0,112 g. De Nos. 25b—27 wegen echter nog minder.

25a. Denaar.

Voorzijde: Borstbeeld met grooten vierkanten mijter *en face*, rechts een palmtak, links een kromstaf. Geribde randcirkel.

Keerzijde: Kruis met $\odot - \odot$ in twee hoeken, in de tegenovergestelde hoeken stippen. Dubbele binnen-cirkel.

VAN DER CHILJS, *Utrecht*, pl. XXX. 2 (0,120 g.).

Komt in de Friesche muntvondsten niet voor, evenmin als de drie volgende. Het borstbeeld is ongetwijfeld van een bisschop-martelaar, wegens den palmtak (St. BONIFACIUS?).

Plaat I. 25.

25b. Variant met een enkel borstbeeld met driekanten mijter.

VAN DER CHILJS, *Utrecht*, pl. XXX. 3 en pl. VII. 20 (onduidelijke) 0,100 g.

26. Voorzijde als WIGERSMA, type VII, doch met mijter. Keerzijde als No. 23.

VAN DER CHILJS, *Utrecht*, pl. VII. 18 (0,100 g.).

27. Een bracteaat met kruis als op de keerzijde van de voorgaande munt.

VAN DER CHILJS, *Utrecht*, pl. VII. 21 (0,100 g. afgerond gewicht).

In deze zeer gedaalde Friesche penningen zouden wij willen zien de kleine penningen, die genoemd worden in

⁸⁷⁾ v. RICHTHOFEN, l.c., bl. 385, § 1: „ende ti grate is fior scubben ieffe fyff lyodere panninghen” (Muntverordening van Westerlauwersch Friesland XIIIe eeuw).

het bondsstatuut van den Upstalboom 1323 (*Lex Upstalbomicae*): „De munt echter der kleine denariën, die in de volkstaal „cleyne pennigen” genoemd worden, laten wij toe bij het gewicht, zeventien op te wegen en te rekenen tegen één sterling. Wanneer iemand ten aanzien van het gewicht een overtreding begaat en dergelijke penningen (ter verspreiding) bij zich mocht hebben, zal hij als valsche munter aangemerkt en door de rechters bij vonnis wegens diefstal gestraft worden”⁸⁸).

Zij worden hier dus gerekend 17 op een Sterling, die 1,296 g. fijn zilver hield, dus werden zij in de practijk geacht nog maar $1,296 \text{ g.} : 17 = 0,076 \text{ g.}$ fijn te bevatten. Nu wegen de Nos. 25b—27 volgens v. D. CHLJS (naar boven afgerond?) 0,100 g., en daar wij in de vroegere hoofdstukken gezien hebben, dat er veel muntjes van laag gehalte onder de goede gemengd werden, past de lage waardeering van 0,076 hierop wonderwel.

De techniek der dunne zilveren eenzijdig gestempelde loovers (*Bracteaten*), zooals die in Lubeck, Bremen en Oldenburg, en verder in geheel Duitschland en Scandinavië voorkwamen, heeft in Friesland geen ingang gevonden. De Friesche muntjes werden echter zóó klein, dat men wel ingezien moet hebben, dat een verder gebruik van zulk klein geld onmogelijk was. Reeds in de 13e eeuw werden overal pogingen gedaan om het muntwezen te verbeteren. Behalve louter denaren verschijnen in de Friesche gewesten in dezen tijd ook Toursche Grooten en andere grootere munten. Tenslotte begon men in Friesland zelf later ook grootere munten te slaan, en wij eindigen derhalve op dit tijdstip onze bijdrage.

⁸⁸) v. RICHTHOFEN, l.c., bl. 260. Ik volg hier de vertaling van Prof. GOSSES. *Tijdschrift* (1908), bl. 279 (overdruk bl. 43).

Slotwoord.

Vóór den tijd van Mr. DIRKS kon men geen munten toonen als bewijsstukken, dat er vóór de 14e eeuw in de streken, die thans de provincie Friesland uitmaken, gemunt was. Daarna zijn wel de Friesche munten der Brunswijksche graven (Brunonen) uit de 11e eeuw ontdekt, maar men stond nog altijd voor een kloof, een tijdsverloop van drie eeuwen, waarin Friesland, zooals VAN DER CHIJS het uitdrukte, in een „schijnbaar geldloozen toestand” verkeerde.

Indien de lezer van deze bijdrage oordeelt, dat ik ná DIRKS, VAN DER CHIJS, HOOFT VAN IDDEKINGE, WIGERSMA en GOSSES iets heb bijgedragen om die kloof ten slotte te kunnen overbruggen, zal mijn voldoening groot zijn. Verdere ontdekkingen op het behandelde gebied schijnen in 't geheel niet uitgesloten.

Hoogst merkwaardig zijn de verbasteringen van de aanduiding der muntplaats Stavoren op vele der beschreven stukken. Om dit den lezer duidelijker voor oogen te stellen, geef ik hier nog een recapitulatie daarvan. Naast STAVERNIS (No. 18), STAAINOVIS (voor „Staveroni” op No. 4a) en VSTAVREONI (bl. 16), vindt men SOIAETOVN (No. 2a, waarin een i door de ongeletterdheid der stempelsnijders in plaats van een r gesneden is), ARVNTIES (bl. 16), NATEIOVOS (No. 2a, met een o voor r), NORVTSAI (bl. 16), OTVSERNA (No. 4b), OTASVEDN (No. 10, met d voor r) en HENRATVES (No. 8). Men mag zich afvragen, hoe het mogelijk is, dat zelfs de meest ongeletterde stempelsnijder er toe gekomen is de letters op dusdanige wijze door elkaar te werpen; die stempelsnijders moeten toch een voorbeeld voor oogen hebben gehad. Met dit al zal men bij ontleding toch bemerken, dat al deze opschriften de

letters bevatten voor het vormen van STAVRONI, STAVRON of STAVERNI.

Het maaksel, de typen der beschreven munten en vooral de vindplaatsen van de latere meestal anonieme munten, maken het mogelijk deze stukjes aan Friesland toe te schrijven. Er is trouwens een merkwaardige samenhang. De hoofdtypen zijn de Nos. 4, 9, 15, 18 en 23, de andere hangen er mede samen. Het type van No. 15, dat in drie Friesche dépôts is voorgekomen, is wel het oudste type uit de Friesche muntvondsten, terwijl No. 23 wat de voorzijde betreft een veel latere nabootsing is van hetzelfde type (No. 15). Deze voorzijde wordt ook weer teruggevonden op de Nos. 9—11 uit de belangrijke muntschat van Praag, die beschreven is door MENADIER in WEYL'S *Berliner Münzblätter (Der Fund von Prag)*. Dit dépôt is verborgen vóór 1130, terwijl de meeste Friesche vondsten in het begin der 13e eeuw aan de aarde zijn toevertrouwd (volgens WIGERSMA).

Wat de keerzijden betreft ziet men een voortzetting van het bekende dwarslijn-type der Brunonen op de Nos. 12, 15 en 16. No. 17 is met de Nos. 20—26 verbonden door de typische geribde binnencirkels op de keerzijden.

De pentekeningen voor deze bijdrage zijn door mijzelf gemaakt naar betrouwbare afbeeldingen in de werken van VAN DER CHIJS, DANNENBERG, MENADIER, WIGERSMA en FIALA⁸⁹⁾. De opschriften zijn in de beschrijving der

⁸⁹⁾ Deze afbeeldingen zijn te vinden bij:

CAPPE, pl. XVIII. 294	= No. 1b
DANNENBERG I, pl. LVII. 1291	= No. 2a
FIALA (<i>Welfen</i>), pl. 4, 7	= No. 3
v. D. CHIJS, <i>Utrecht</i> , pl. IV. 1	bl. 17—19
DANNENBERG IV, pl. 112, 2017	= No. 4c
v. D. CHIJS, <i>Utrecht</i> , pl. VII. 9	= No. 5
v. D. CHIJS, <i>Utrecht</i> , pl. VII. 13	= No. 5

munten weergegeven zooals ze door die auteurs in den tekst van hun geschriften zijn medegedeeld. Aldus vindt men bij No. 3 in den tekst TOCVGV, maar op de lichtdrukplaat bij FIALA naar een photo leest men op de munt TOCGV; daar het echter niet uitgesloten is, dat de munt bij het stempelen eenigszins versprongen is, wat men alleen op het origineele stuk kan zien, hebben wij gemeend de lezing van een ernstig numismaat als FIALA voor juist aan te moeten nemen.

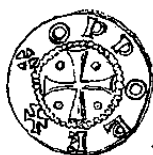
Mij rest nog den heer M. SCHULMAN te bedanken voor het geregelde en ruime gebruik van de boeken uit zijn rijke numismatische bibliotheek, en vooral ook Dr. M. A. EVELEIN, den directeur van het Koninklijk Penningkabinet, die op mijn verzoek de goedheid had de geduldeischende taak op zich te nemen om de copy na te zien, alvorens deze aan de Redactie van dit Jaarboek werd aangeboden.

Het spreekt vanzelf, dat door zijn zeer gewaardeerde opmerkingen het artikel veel aan waarde gewonnen heeft, en met des te meer vertrouwen bied ik het daarom den welwillenden lezers aan.

Amsterdam, December 1939.

C. SCHOLTEN.

v. D. CHIJS, <i>Utrecht</i> , pl. XXVIII.1	= No. 6a
DANNENBERG IV, pl. 120, 2153	= No. 8
MENADIER (<i>Fund von Prag</i>) No. 9a	= No. 9
Idem, No. 8a	= No. 10
Idem, No. 7c	= No. 11
Idem, No. 10c	= No. 12a
WIGERSMA (<i>Vrije Fries</i> 1913), type XI	= No. 15
Idem, pl. 3, No. 4	= No. 16a
v. D. CHIJS, <i>Utrecht</i> , pl. V.2	= No. 17
WIGERSMA (<i>Vrije Fries</i> 1913), type XII	= No. 18
Idem, type IV	= No. 19
Idem, type VII	= No. 22
Idem, type VIII	= No. 23
v. D. CHIJS, <i>Utrecht</i> , pl. XXX.2	= No. 25a

18

2A

bl. 47

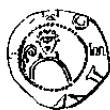
3

4C

8

5

5

6A

9-11

9

10

11

12A

13

16A

15

17

18

19

22

23

25 A

